УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

3-4 (7-8) Рік II

НЬЮ ЙОРК 1965 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3-4 (7-8)

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

НЬЮ ЙОРК 1965 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
USA

Український Історик виходить 4 рази на рік (квартальник).
Річна передплата $ 4.00

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати статті в двох примірниках. Передруки дозволені лише за згодою Редакції.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

Олександер Домбровський: Українська Вільна Академія Наук у США 5

Олександер Оглоблин: Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська Угода 1654 р. . . . 11

Любомир Винар: Огляд історичної літератури про початки української козаччини 17

Мемуаристика і біографія

Наталія Полонська-Василенко: Сторінки спогадів: Український Вільний Університет 39

Василь Дубровський: Проф. Василь Ляскоронський 48

Михайло Шляхтиченко: До історії Директорії Української Народньої Республіки 53

Геральдика і сфрагістика

Роман О. Климкевич: Герби Підляшша і Полісся 60

Конґреси і конференції

Ігор Каменецький: XII Міжнародній Конґрес Історичних Наук у Відні 66

Ярослав Пастернак: Підводна археологія 69

Василь Омельченко: Четверта конференція українських істориків УВАН 75

In memoriam

Президент Степан Витвицький . . 79

Богдан Винар: Володимир Тимошенко 80

З Архіву

З листів Дмитра І. Дорошенка до О. П. Оглоблина 84

Огляди-рецензії

Український Історичний Журнал, Київ 1964, чч. 1-6 (М. Ждан) 89

М. І. Марченко, Українська Історіографія (Л. Винар) . . 94

Theodor Mackiw, Mazepa im Lichte der Zeitgenossischen Deutschen Quellen (О. Оглоблин) 97
Hans Kohn, The Idea of Nationalism (М. Г. Воскобійник) . . . 98
«Спомини» о. Агапія Гончаренка (І. Світ) 100
J. Pelenski, Ukrainian Historiography after World War II; Stephan Horak, Ukrainian Historiography 1953—1963 (ЛРВ) 102

Хроніка

Видавництва і видання 105
Інституції, з'їзди, конференції . . 108
Українське Історичне Товариство . . 110
Від Редакції 111
Збірне меценатство «Українського Історика» 112
Зміст «Українського Історика» за 1963—1965 113

CONTENTS

O. Dombrovsky: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. 5
O. Ohloblyn: Problem of the Government During Khmelnychchyna and the Treaty of Pereyaslav in 1654 11
L. Wynar: Review of Historical Literature on the Origin of Ukrainian Kozaks 17
N. Polonska-Wasylenko: The Ukrainian Free University (Memoirs) . . 39
V. Dubrovsky: Vasyl Laskoronsky 48
M. Schlachtychenko: On History of Dyrektoria of the Ukrainian National Republic 53
R. O. Klymkevych: Coats of Arms of Podlachia and Polissia . . . 60
I. Kamenetsky: XII International Congress of Historical Sciences in Vienna 66
J. Pasternak: Underwater Archeology 69
V. Omelchenko: The Fourth Conference of Ukrainian Historians of UVAN 75
* * * President Stephan Vytvytskyj 79
B. Wynar: Volodymyr Tymoshenko 80
* * * The Unpublished Letter of Dmytro Doroshenko . . . 84
Reviews 89
Notes 108

Олександер Домбровський

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США (1945—1950—1965)

В році 1965 вільна українська наука святкує ювілей 20-ліття існування й діяльности Української Вільної Академії Наук, основаної в 1945 році в Авґбурзі українськими науковцями, що в наслідок подій другої світової війни опинилися на Заході. Новозорганізована Академія поставила собі завдання продовжувати академічні традиції й діяльність створеної в 1918 році, тобто в часи відродження Української державности, Української Академії Наук, що її діяльність совєтська влада після окупування України спочатку обмежила, а згодом перетворила її на цілковито залежну від московсько-большевицького центру Академію Наук УРСР. В наслідок еміґрації українських науковців до різних країн Европи та Америки Українська Вільна Академія Наук розділилася згодом на окремі самостійні територіяльні Відділи (Европейський, Канадійський, Американський).

На цей же рік припадає 15-літття існування й діяльности Української Вільної Академії Наук у США, основаної 15 квітня 1950 року в Ню-Йорку на організаційних Зборах наших науковців, які після прибуття з Німеччини до США відразу створили тут науково-організаційне ядро УВАН. Обидві події — 1945 в Авґсбурзі й 1950 в Ню-Йорку, що відносяться до історії тої самої наукової установи становлять важливу сторінку в анналах вільної української науки. Проф. Ю. Шевельов з нагоди 10-ліття УВАН у США писав: «Десять років у житті якоїсь інституції — невеликий час. У житті еміграційної інституції десять років стають справді ювілейною датою».[1] Тим паче 15-ліття УВАН у США і 20-ліття загальної УВАН — це справді визначні ювілейні дати, з яких хочемо зараз присвятити увагу ювілеєві УВАН у США.

УВАН у США пройшла кілька етапів на шляху свого розвитку й діяльности за урядування своїх трьох президентів, визначних українських вчених: основоположника й першого президента, проф. Михайла О. Ветухова (†1959), його наступника, проф. Юрія В. Шевельова й сучасного президента УВАН, проф. Олександра З. Архимовича. Віцепрезидентом Академії від початків її діяльности на американському ґрунті й донині є проф. Дамян А. Горняткевич. Ученим секретарем весь час був проф. Левко Е. Чикаленко (†1965), якого

---

[1] Юрій Шевельов. З перспективи десятиріччя. – «Десятиріччя Української Вільної Академії Наук у США». Ню-Йорк 1961, стор. 3.

заступив проф. Іван Л. Замша. Не легко було починати наукову працю організованим порядком тим українським науковцям, яким пощастило видістатися з таборів так званих переміщених осіб у Німеччині. В нових умовинах побуту, без матеріяльних засобів, при незнанні англійської мови, без зв'язків з американським науковим світом — новоприбулий науковець вживав різних заходів, щоби вдержатися на поверхні суспільного життя, і поволі звикаючи до нових обставин, роздивлявся за можливостями продовження своєї наукової діяльности. Перші кроки УВАН у США були пов'язані з більш як скромним приміщенням «Самопомочі» при 7 вулиці Ню-Йорку та з приватними кватирами науковців, де відбувалися засідання й наради та велася канцелярійна праця. М. Ветухів не лише виявив себе дуже добрим організатором наукової праці, але й успішно намагався дістати від різних американських фундацій фінансову допомогу для Академії, в першу чергу на її видавничу діяльність. Одержання фондів від Фундації Форда й перехід до власного приміщення в Ню-Йорку розпочинає новий етап творчої діяльности Академії.

Провід УВАН у США від самого початку її існування на американському ґрунті провадив свою наукову політику в трьох головних напрямах. По-перше, двері Академії були широко відкриті для всіх українських науковців без різниці політичних і релігійних переконань та територіяльного походження з різних місць України. Далі звернено було велику увагу на молоду, зростаючу ґенерацію наших науковців, які закінчували европейські й американські університети й, роблячи перші кроки в царині науково-дослідної праці, ставали молодими адептами української науки. Треба признати, що намагання Академії в цьому напрямі мали повний успіх. Нарешті, відкидаючи концепцію українського наукового ґетта, Провід Академії вживав усіх заходів, щоби нав'язати сталий контакт і співпрацю з науковцями інших національностей у США та з американським науковим світом. У науковій праці Академії й на сторінках її англомовного видання — Анналів («The Annals») взяло участь чимало чужих учених, деякі з них з відомим іменем у світовій науці. Ці принципи УВАН на відтинку української наукової політики не лише мали велике значення для введення вільної української науки в коло світової науки, але й спонукали чужих учених присвячувати більше уваги проблемам українознавства. Чимало наших науковців нав'язало за допомогою УВАН контакт з американським науковим світом з користю для себе особисто й для нашої науки, а тим самим і для української справи. Те, що нині певне число українських науковців працює в американських університетах та коледжах і інформує, в аспекті наукового об'єктивізму, американський науковий світ про Україну, є великою мірою заслуга УВАН. Так наша Академія поволі здобувала собі академічну вартість і повагу в очах чужої, зокрема американської науки. Сьогодні з перспективи 15-ліття бачимо наглядно, що наукова політика проводу Академії була правильною.

Року 1961 Академія придбала власний будинок (206 Захід, 100 вулиця в Ню-Йорку). Але, в наслідок припинення дотацій Фундацією Форда, фінансова база УВАН стала залежати виключно від жерт-

венности української громади. З переходом Академії до власного приміщення почався новий етап її життя й діяльности. Положений в дільниці Колюмбійського університету, будинок Академії став тим, нехай маленьким, але своїм власним острівцем вільної української науки й моральною твердинею творчого українського духа. Більш репрезентативне й просторніше приміщення дало змогу краще розгорнути працю в Музеї-Архіві й Бібліотеці Академії і кращі можливості для відбування пленарних наукових конференцій та засідань поодиноких секцій і комісій. Зате в бюджеті Академії й досі існує прикра позиція-борг за набутий будинок, що відбивається головно на видавничій діяльності цієї наукової установи. Шлях вільної української науки, репрезентованої УВАН і Науковим Товариством ім. Шевченка, не устелений рожами. Але цей шлях є справді творчим, повним ідейних зусиль, самопосвяти в краще майбутнє нашої науки й культури, а тим самим і українського народу.

Успішна діяльність Академії випливає великою мірою з її організаційної структури, що має децентралізований характер. УВАН має низку секцій і комісій, в яких наші науковці мають можливість працювати за своїм фахом і науковими інтересами. Організаційно-адміністративний апарат також діє справно. Керівними органами УВАН є Конференція дійсних членів, Президент, Управа й Президія Академії. Президія складається з президента, віце-президента, вченого секретаря й керівника Музею-Архіву. Аналогічно до децентралізованого характеру УВАН у загально світовому маштабі в тому розумінні, що Академія має окремі самостійні організаційні одиниці, поєднані зі собою символічно (УВАН у США, Канаді й Европі), можна говорити про децентралізацію на терені УВАН у США, де діють крім ню-йоркського центру ще й групи в Детройті, Денвері, Вашингтоні (Дистрикт Колюмбія) й у Філадельфії. Не від речі буде пригадати, що Академія у США одержала чартер як наукова установа 15 грудня 1950 року.

Академія на терені США має такі відділи: Історико-філологічно-філософічний, Правничо-економічний, природничих та медичних наук, Фізико-хемічно-математичний та технічних наук, Мистецька кураторія, Музей, Архів з Бібліотекою, Фундація УВАН у США й Секретаріят. Відділи діляться на фахові секції й комісії. Зокрема Історико-філологічно-філософічний відділ має такі установи: Історична Секція, Секція Античної Історії, Комісія для дослідів пореволюційної України й Совєтського Союзу, Комісія для вивчення історії української іміґрації в Америці, Комісія для дослідження історії українсько-жидівських взаємин, Комісія для дослідження історії української громадської думки. Крім того, до Відділу належать: Філософічна секція, Літературно-мовознавча секція, Інститут Шевченкознавства, Комісія для збереження й вивчення спадщини В. Винниченка, Книгознавча секція ім. В. Дорошенка й Музикологічна Секція. Відділ природничих та медичних наук, а також Відділ фізико-хемічно-математичний та технічних наук не мають покищо окремих секцій чи комісій.

Окрему увагу слід приділити Музеєві-Архівові Академії. 10 жовтня 1945 року засновано Музей-Архів УВАН у Німеччині (в Авґсбурзі)

за зразком Українського Музею в Празі. Поставлено було завдання збирати все, що виходить українською або іншими мовами про Україну. Збірка обнимала поточні й давніші видання — по сім примірників з кожного видання. Велику працю у збиранні згаданих видань, крім керівника музею-Архіву, проф. В. Міяковського, виконали кол. директор Бібліотеки НТШ у Львові, В. Дорошенко, А. Животко, Л. Бачинський, М. Марковський і І. Коровицький. Музей-Архів Академії, що включає також Бібліотеку, має цінні друковані, рукописні й речеві матеріяли. 1950 року перевезено частину тих матеріялів до Ню-Йорку, а 1952 року спроваджено решту. 1961 року перевезено матеріяли до власного будинку Академії та почато їх інвентаризувати й каталогізувати. Тепер Музей Академії має коло тринадцять тисяч книжок, кілька десятків тисяч періодиків, кілька десятків архівів, кілька сотень оригінальних картин і скульптур. Колекція періодиків є унікальна. Бібліотекою Академії користуються члени Академії та інші науковці, студенти університетів, докторанти, тощо.

На сторінках «Українського Історика» звичайно, треба присвятити більшу увагу науково-дослідній праці УВАН в царині історичних наук. Перед у цьому веде Історична Секція. Перші, організаційні збори її відбулися 10 березня 1952 року, коли було обрано Президію Секції у складі: голова — проф. Олександер П. Оглоблин, секретар — д-р Леонід М. Соневицький, що згодом виконував також обов'язки заступника голови. Уже сама особа голови Історичної Секції — відомого українського історика, є запорукою високого наукового рівня дослідів Історичної Секції. Секретарем Секції являється тепер д-р Василь М. Омельченко. Згуртовані в Історичній Секції науковці опублікували низку наукових праць на сторінках англомовного видання Академії — Анналів. На засіданнях виголошено було багато доповідей дослідниками старшої, середньої та молодшої ґенерації. Під керівництвом Секції відбулися чотири річні конференції українських істориків і дослідників суспільних наук, скликувані спеціяльною Комісією (голова — д-р Іван Лисяк-Рудницький). На цих конференціях виголошено ряд доповідей з давньої й модерної історії України, намічено конкретні заходи для зміцнення фронту представників вільної української історичної науки, накреслено головні лінії наукової політики на історично-дослідному відтинку, пороблено певні заходи для скріплення наших рядів молодшими адептами історичної науки — вихованцями західньоевропейських та американських університетів. Останню, четверту з черги, конференцію українських істориків і дослідників суспільних наук, що відбулася 20 червня 1965 року в приміщенні УВАН в Ню-Йорку, підготував секретар Українського Історичного Товариства та головний редактор «Українського Історика» — д-р Любомир Р. Винар. З Історичною Секцією пов'язана також Комісія для дослідження історії української громадської думки (керівник д-р І. Лисяк-Рудницький).

Поруч Історичної Секції, на терені Академії діє також Секція античної історії зі спеціяльним узглядненням праісторії й ранньої історії України. При кінці 1953 року автор цих рядків звернувся до то-

дішнього президента УВАН у США, М. О. Ветухова, з пропозицією зорганізувати при Академії Секцію Античної Історії. Таку Секцію було організовано р. 1954, й головою її став видатний фахівець у царині античної історії та епіграфіки, зокрема на терені України — проф. А. С. Коцевалов. Перше засідання Секції відбулося 18 грудня 1954 року. Тематику наукових доповідей на засіданнях Секції становили проблеми з праісторії й ранньої історії України, але порушувано також питання і з інших ділянок античної історії. В 1960 році Секція зазнала важкої втрати: 26 лютого відійшов у вічність її голова, А. С. Коцевалов, Секцію очолив О. Домбровський. На доручення Президії Академії секретарем Секції стала музеолог — п. Тетяна О. Іванівська.

Окрему позицію в Академії займає Комісія для вивчення пореволюційної України й Совєтського Союзу, головою якої є проф. І. Решетар, а секретарем В. Голубничий. Комісія почала свою працю у березні 1952 року. На засіданнях Комісії було заслухано велику кількість доповідей про становище країни та інших республік СССР під пануванням совєтської влади — в політичному, соціяльному й культурному аспекті. Комісія приділяла багато уваги також історіїураїнських визвольних змагань 1917—1920 рр.

Згадані вище Секції (Історична, Історичної й Античної історії) та Комісія для вивчення пореволюційної України й Совєтського Союзу являються головним ядром науково-організаційної діяльности в царині історичної науки на терені Академії. Але, крім того, у складі УВАН працює Комісія для вивчення історії української іміґрації в Америці (голова — ред. Я. Чиж, заступник голови — д-р С. Демидчук; обох їх немає уже між живими; секретар — п. М. Туркало). Обов'язки голови згаданої Комісії виконує тепер ред. І. Світ. При Академії існувала в 1954—1958 рр. Чорноморська Комісія, очолювана проф. О. Оглоблином, де секретарем був інж. Левко І. Биковський, а після його виїзду до м. Денвер (Колорадо), моногонадійний молодий історик, Павло Грицак, який передчасно помер р. 1958. Крім наукових засідань Секцій і Комісій, відбувалися численні пленарні конференції Академії з участю як українських істориків, так і представників історичних наук інших національних груп та американських учених

Секретаріят УВАН, що його очолює проф. І. Л. Замша, докладає великих зусиль, щоб виконати свої нелегкі завдання в адміністративній, а в першу чергу фінансовій царині. Праця Академії, її науково-організаційно-видавнича діяльність і сплата боргу за набутий будинок вимагають чималих фінансових ресурсів. Коли б наше громадянство допомогло в цьому ювілейному році сплатити борг за будинок, Академія могла б присвятити значно більше уваги видавничій діяльності. Почавши від року 1951, Академія видає науковий англомовний журнал «The Annals», у якому публікуються монографії й статті як українських, так і чужинецьких учених. В Анналах представлена в першу чергу історична тематика. Окремими випусками Анналів вийшли такі праці, як «Катедра святої Софії в Києві» О. Повстенка, «Огляд

української історіографії» Д. Дорошенка й О. Оглоблина та монографія Н. Полонської-Василенко про заселення південної України 18 ст. Нещодавно вийшов за редакцією д-ра Леоніда Соневицького десятий том Анналів з індексом, де вичислені всі публікації, що появилися на сторінках Анналів, та доповіді, виголошені на пленарних конференціях Академії й засіданнях поодиноких Секцій і Комісій. Слід згадати також про видання «Історії української літератури» Д. Чижевського, «Наукових Збірників УВАН» та річників шевченкознавства («Шевченко»). Окрему позицію у виданнях Академії становить мемуаристика (Спогади Є. Чикаленка) та публікування статтей, листів і документів (збірник «Симон Петлюра», «М. Плевако»). На особливу увагу заслуговує запланована на 10 томів праця «Українські народні мелодії» (зібрав і зредаґував Зиновій Лисько), з яких один том (другий) вже появився. Академія також публікує Річник Української Бібліографії. Влаштування мистецьких виставок наших малярів, музично-вокальних вечорів та виступів визначних діячів української сцени доповнює многогранну діяльність Академії.

Зроблений нами огляд науково-організаційно-видавничої діяльности УВАН далеко неповний. Нашим завданням було згадати лише про основні моменти минулого Академії та подати загальну картину її творчої діяльности.

Насправді досягнення Української Вільної Академії Наук взагалі, а зокрема в США — це поважний вклад у культурну скарбницю нашого народу й наукового світу взагалі. Тому нашій Академії-Ювілятові належить наш щирий, повний пошани і вдячности салют.

Олександер Оглоблин

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ Й ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 РОКУ

(Закінчення)

II. ПЕРЕМОГА ІДЕЇ ЄДИНОВЛАДДЯ

Великий український патріот-державник XVIII століття — Гетьман Пилип Орлик назвав Переяславську угоду «найсильнішим і найнепереможнішим арґументом і доказом суверенности України» («Вивід прав України»).[27] Що-ж *найголовніше* дала тая угода для Української Козацької держави?

На нашу думку, це було урочисте, міжнароднього характеру, визнання влади Війська Запорозького на Україні й всенародности та доживотности прав Гетьмана Війська Запорозького, як *єдиного* володаря України. Цілком слушно каже В. Липинський, що Хмельницький «зміг нарешті свою повну суверенність заманіфестувати — заключив перший офіціяльний, цілій Україні і всьому світу явний, союз з державою «одновірною», до якої віддавна потихеньку зітхала письменна переважно шляхецька «Русь» православна, і в якій українські маси народні не тільки «панів польських», але й «неволі турецької» бачити не сподівались...».[28] «Держава Руська» («Государство Російское» в розумінні України) стала «Войска Запорожского Украйною», і це було повним і остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливости, леґальности й конституційности. Іншими словами, це було визнання *de jure* нової Української Козацької держави, її козацького устрою та її гетьманської влади.

Головною ознакою суверенности Української Держави була особа і влада гетьмана Війська Запорозького, як голови держави та її уряду. Влада гетьмана має *всенародний* характер.[29] Підчас переговорів у Переяславі і в Москві 1654 року московський уряд визнає Військо За-

---

[27] *«Стара Україна»*, Львів, 1925, I-II. З новіших праць про Переяславську угоду — див. А. Яковлів, Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью Йорк, 1954, й нашу працю «Українсько-Московська угода 1654», Нью Йорк-Торонто, 1954 (англійське видання: „Treaty of Pereyaslav 1654", Toronto-New York, 1954). Див. ще „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.", Vol IV, No. 3 (13) 1955.

[28] Липинський, стор. 26.

[29] М. Грушевський, Історія, IX, стор. 751. Див. Ibid., стор. 757.

порозьке й Гетьмана персонально за єдину законну репрезентацію України. Про це свідчать такі моменти:

1) Офіційна формула «Государево Московское Государство» має на українському боці відповідника: «Войска Запорожского Украйна».[30]

2) Передаючи булаву Гетьманові, московський посол В. Бутурлін сказав іменем царя, що булава посилається Гетьманові, щоб він нею щасливо начальствував над благочестивим військом і *всіми людьми* («благочестивымъ воинствомъ и всѣмъ людемъ»). «Се інтересне відзначення — зауважує Грушевський — всенароднього характеру гетьманської влади».[31]

3) Б. Хмельницький у грамоті до царя 17. II. 1654 р. звертається від імени всього народу Руського й «Руської держави» («Государства Російского»).[32]

4) Гетьман репрезентує *всі* стани української людности, і московський уряд визнає цю репрезентацію.

5) Барвистий епізод з диверсією української покозаченої шляхти підчас переяславських переговорів: «Да к боярину же к Василью Васильевичю (Бутурлінові) въ Переясловлѣ приходили шляхта и говорили, чтобъ шляхта была межъ козаковъ знатна и судились бы по своимъ правамъ, и маетностямъ бы за ними быть по прежнему. И приносили на писмѣ имена свои, воеводства и уряды себѣ росписали. И боярин Василей Васильевичъ говорилъ шляхтѣ, что они то дѣлаютъ непристойным обычаем: ещо ничего не видя, сами себѣ пописали воеводства и уряды, чего и в мысль взяти не годилось; и о том они, боярин Василей Васильевичъ с товарыщи, станут говорить гетману; а прежъ сего от гетмана государю о том челобитья не было. — И шляхта били челомъ, чтоб гетману про то не сказывать: мы де так писали от своей мысли, а не по гетманскому приказу, и то в волѣ государевѣ, а мы де пошли присягать и попишемъ имена какъ кого зовутъ».[33]

6) В «українському проєкті договору» («23 статті» Богдана Хмельницького) Гетьман заступає інтереси Церкви й Митрополита. «О митрополитѣ помянути имѣють (посли), какъ будуть разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ дали есмо» (п. 18-й «23 статтей»). Який це був наказ, з'ясовує п. 6-й московських «статтей» (11 статтей) 27. III. 1654 року: «О митрополитѣ Кіевскомъ посланникомъ изустной наказъ данъ. А въ рѣчахъ посланники били челомъ, чтобъ Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ дать на его маетности, свою государскую жаловалную грамоту». Царська резолюція була така: «Царское Величество пожаловалъ: Митрополиту и всѣмъ духовного чину людемъ на маетности ихъ, которыми они

---

[30] *«Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи»* (АЮиЗР), том X, Спб. 1878, стор. 235.

[31] Ibid., стор. 231. Див. М. Грушевський, *Історія,* IX, стор. 742.

[32] АЮиЗР, X, стор. 434. Див. М. Грушевський, *Історія,* IX, стор. 793.

[33] АЮиЗР, X, стор. 248.

нынѣ владѣють, свою государскую жаловалную грамоту дать велѣлъ».[34]

Доживотність влади гетьмана була безперечно визнана Переяславською угодою. Про це виразно кажуть і п. 6-й українського проєкту договору («23 статті»), і царська жалувана грамота 27. III. 1654 року.[35]

Звичайно, не Переяславська угода зробила Богдана Хмельницького єдиним і повновладним володарем України. Це зробила Українська національно-визвольна революція, і сталося це задовго до Переяславської угоди. Але саме Переяславська угода, в тогочасних формах міжнародного права, визнала й ствердила перед цілим світом цей факт. Мав певну рацію український православний шляхтич і польський конфідент Павло Олекшич, коли писав Богунові 16. III. 1654 року, що Хмельницький «бувши вашим товаришем, нині став вашим паном».[36]

В світлі цього стає зрозумілою і форма Переяславської угоди, яку Хмельницький немов би підказав московському урядові, і дальша політика Москви щодо України та ставлення московського уряду до Переяславської угоди, і опозиція щодо українсько-московського союзу з боку української шляхти та вищого духовенства й персонально митрополита Сильвестра Косова.

Це не була ні «москвофобія» Косова, про яку нічого невідомо,[37] ні навіть його «полонофільство», до речи, цілком природнє й навіть конечне в його становищі голови Православної Церкви *цілої* Речи Посполитої, а передусім України та Білорусі, і в його ситуації на той час. Це було змагання двох українських станів — шляхетського й козацького — за владу в новій Українській державі — і, будь-що-будь, боротьба їх обох за відновлення старої Руської держави.

Протест Косова проти Переяславської угоди був якраз запереченням всенародного характеру влади Війська Запорозького та його гетьмана. Це особливо яскраво виявилося підчас конфлікту митрополита з московськими воєводами в Києві. Ще в суперечках з Бутурліним (у половині січня 1654 р.), коли московський посол докірливо запитав Косова, чому він «его царскому величеству о томъ (про протекцію московського царя над Україною) николи не бивалъ челомъ и не писывалъ, и его царской милости къ себѣ не поискалъ», митрополит відказав, що про переговори гетьмана з Москвою він нічого не знав.[38] А коли незабаром (в кінці лютого того-ж року) московські воєводи в Києві (кн. Ф. Куракін і кн. Ф. Волконський) хотіли взяти ґрунт церковної землі біля св. Софії, щоб будувати там нову фортецю, митрополит рішуче спротивився цьому. «Если хочите — казав він воєводам

---

[34] Ibid., стор. 446-452, 480-481.

[35] Ibid., стор. 446-452, 492.

[36] М. Грушевський, *Історія,* IX, стор. 833.

[37] Зовсім слушно зауважив о. д-р А. Великий ЧСВВ в рецензії на нашу працю про Переяславську угоду, що в 1654 році «карти Московщини... в українській свідомості були ще досить чисті...» („Analecta OSBM", серія II, секція II, том II (VIII), вип. 1-2, Рим 1954, стор. 293).

[38] АЮиЗР, X, 253; *«Воссоединение»,* III, стор. 479. Див. М. Грушевський, IX, стор. 746-748.

— черкасъ уберечь, то оберегайте верстъ за 20 отъ Кіева и больше». А коли воєводи загрозили взяти тую землю силою, митрополит «учалъ сердитовать и говорилъ: будетъ учнете на томъ мѣстѣ ставити городъ, и я учну съ вами биться». На це воєводи закинули Косову, що він, певне, прихильний до польського короля, і тому хоче залишити Київ безборонним. Митрополит ще більше розсердився й сказав: «гетман Богданъ Хмельницкій посылалъ бить челом государю и поддался со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ подъ государеву высокую руку; а онъ, митрополитъ, со всѣмъ соборомъ бити челомъ государю о томъ, что ему быть подъ государевою рукою, не посылывалъ, и живеть онъ съ духовными людьми о себѣ, *ни подъ чьею властъю*». Воєводи пригадали митрополитові, що він був під королівською владою, а тепер живе під владою царя, на що Косів відповів: був він під королівською владою, а «впредъ подъ чьею властью велитъ Богъ ему быть, подъ того властью будетъ», і — як писали воєводи цареві — «учалъ намъ угрожать: не ждите начала, ждите конца, увидите сами, что над вами будетъ вскорѣ».[39]

Цей мужній протест митрополита був дуже небажаний для Москви та для українсько-московського союзу і для гетьмана, а передусім небезпечний для самого митрополита (московський уряд навіть вимагав, щоб гетьман вислав Косова до Москви). І Хмельницький, і московський уряд, і, врешті, сам Косів вживають заходів, щоб тую справу якось полагодити. Посольство (в липні 1654 року) ігумена Інокентія Ґізеля до царя, який був тоді під Смоленськом, і надання царської жалуваної грамоти митрополитові ліквідували конфлікт, принаймні про людське око.[40]

Це була остання й спізнена спроба митрополита Косова й тих шляхетсько-церковних кіл, що стояли за ним, оборонити ідею українського двоєвладдя. Гетьман Богдан Хмельницький після 1654 року не тільки фактично й морально, але й правно був визнаний, як єдиний володар, «государ» України — навіть у сфері суто церковних справ. Ще раніше Українська Церква визнавала за ним *право патронату*. Тепер прийшло й *право* (бодай частинне) *інвеститури*. Вже 2. червня 1655 року, в Богуславі, гетьман видає універсал, який потверджує вибір на намісника Київського Золотоверхо-Михайлівського манастиря Теодосія Сафоновича.[41]

Зміцнення українського державного будівництва в 1654-1657 роках, боротьба за об'єднання українських земель у соборній Українській державі, здійснення українсько-білоруської унії під егідою Гетьмана й Війська Запорозького, широкий розмах української зовнішньої політики в 1656-1657 роках — союз зі Швецією й Семигородом, а згодом ще

---

[39] АЮиЗР, X, стор. 387-396. Див. М. Грушевський, IX, стор. 799.
[40] Ibid., стор. 800-801, 828-829, 864-865. Новий перегляд питання про позицію Косова — див. І. Власовський, Нарис історії Української Православної Церкви, II, Нью Йорк — Бавнд-Брук, 1956, стор. 299 sq.
[41] *«Документи Богдана Хмельницького»*, Київ, 1961, стор. 431-432, № 318.

з Молдавією, Валахією й Бранденбурґом — проти Польщі,[42] при збереженні союзу з Москвою (не зважаючи навіть на Виленську угоду 1656 року), радикальні пляни ліквідації Польської держави («снести б Коруна вся... будто Коруна Польская и не бывала» — 1657 р.)[43] — все це стало можливим після ствердження єдиної влади гетьмана Війська Запорозького, яка була також найліпшою ґарантією та запорукою прав, інтересів і змагань Української Церкви. Щойно тоді («нынѣ») митрополит Сильвестр Косів міг з повним переконанням визнати гетьмана Богдана Хмельницького «нашої землі начальником і повелителем».[44] Але це зробив не українсько-московський союз і, звичайно, не мілітарна чи політична допомога Москви. Це було зроблено завдяки зміцненню Української Козацької держави і влади її гетьмана, зокрема після Переяславської угоди 1654 року, всупереч волі, бажанням й політиці Москви.

Ідея двоєвладдя в революційній Україні не перетворилася в життя не тому, що обидва головні репрезентанти її — Митрополит і Гетьман — не хотіли цього або нездатні були до того. І не тому лише, що вони були речниками відмінних, а навіть протилежних соціяльних інтересів і політичних прагнень. Адже Хмельниччина була не соціяльною, а національно-визвольною революцією. І саме тому, що це була національна революція, для двоєвладдя й взагалі будь-якого поділу влади не було й не могло бути місця. Коли найвищим законом було благо національно-визвольної революції — тільки вона, в особі свого вождя, могла мати всю повноту влади, яка, таким чином, мусіла бути єдиною й неподільною. Саме такою й була влада гетьмана Богдана Хмельницького, зокрема після Переяславської угоди 1654 року.

Ідея єдиновладдя на Україні після Переяславської угоди остаточно усуває ідею двоєвладдя, принаймні в тій формі і в тому змісті, в якому вона переважала в українській політичній думці за перших років Хмельниччини.

Але ця проблема не зникає цілком з українського політичного кону. Вона тільки зі сфери зовнішніх стосунків козаччини переходить у сферу внутрішніх козацьких відносин. Це була проблема взаємин, змагання й навіть боротьби гетьмана-володаря з козацькою аристократією, проблема mutatis mutandis досить актуальна в тогочасній Европі (приміром, у Франції). Гетьман, як голова держави, став *над* козаччиною, а козацька старшина перетворюється на зверхній стан України. Змагання й боротьба між ними намічаються ще за Хмельницького, в останні місяці його життя, починаються відкрито за Виговського, загострюються за Многогрішного й особливо Самойловича, а свого вершку осягають за Мазепи. Полтавська катастрофа завдала величезного вдару гетьманській владі — і на Україні, і на еміґрації. Бендер-

---

[42] В. Липинський, (op. cit., стор. 193) слушно назвав війну України з Польщею 1656-1657 р. «боротьбою за Українську землю».

[43] М. Грушевський, IX, стор. 1426.

[44] АЮиЗР, X, стор. 709 (4. VII. 1654 р.). Див. М. Грушевський, IX, 859.

ська конституція 1710 року була безперечною перемогою козацької аристократії (формула П. Орлика: «Князь і Стани»). Екзильний гетьман Пилип Орлик здійснює свою владу самостійно,[45] без старшини, але тільки тому, що незабаром ні тої старшини, ні, зрештою, тої влади на еміґрації вже не стало. А на Україні і над гетьманом, і над козацькою аристократією запанувала чужа й ворожа обом їм державно-політична сила і влада Російської імперії.

---

[45] Зрештою, це відповідало поглядам самого П. Орлика. У листі до гр. Дезайєра, французького амбасадора у Царгороді, Гетьман писав 4. V. 1712 року: «Мала держава не може утримати свою свободу між двома великими сусідами, як тільки глибоко продуманою політикою. Для проведення в життя цієї політики її володар повинен бути у себе абсолютним господарем» (І. Борщак, „Orlikiana", «Хліборобська Україна», кн. IV, Відень 1922-1923, стор. 352).

Любомир Винар

ОГЛЯД ІСТОРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

(Закінчення)

II

Досліджуючи історичні гіпотези про походження української козаччини в добі т. зв. «наукової історіографії» мусимо зупинитися над працями батька нової української історіографії Володимира Антоновича (1834—1909), професора Київського Університету. Вперше свою теорію про генезу козаччини Антонович розвинув в передмові *«О происхождении козачества»* до першого тому третьої частини *«Архива Юго Западной Россiи»*. — Антонович пов'язував козаччину із останками старослов'янських громад із княжих часів. В основному історик розглядав український історичний процес, а зокрема українську козаччину, на базі власного історіографічного розуміння провідної ідеї в історії України.[47] Антонович уважав, що в росіян провідну ідею становить принцип авторитету — абсолютизму, у поляків принцип родового аристократизму, а в українців принцип широкого демократизму — вічевий принцип. На думку Антоновича, поява і розвиток українського козацтва і постання Запорозької Січі саме являються підтвердженням демократично-громадського принципу. Антонович твердив, що козацький устрій в останній чверті XV століття був громадсько — народоправний і являвся органічним продовженням вічево-громадського устрою княжих часів. Свого часу О. Гермайзе підкреслив, що властиво загальна концепція у Антоновича у зв'язку із постанням і еволюцією українського козацтва була збройна боротьба — «озброєний протест проти спроб шляхти задусити общинний устрій».[48] Саме цей общинний устрій закріпився на Подніпров'ї в XV і XVI століттях під чужою назвою козаччини.

---

[47] Докладніше про історіософію Антоновича в слідуючих працях: М. Грушевський «З соціяльно-національних концепцій Антоновича», *Україна* (Київ) кн. 30, 1928, стор. 3-16. Осип Гермайзе, «В. Б. Антонович в українській історіографії» там же, стр. 17-32. Л. Винар, «Володимир Антонович про генезу і ріст української козаччини» *Новий Шлях*, 1960, чч. 27, 28, 29. Найкращу монографію написав Д. Дорошенко, *Володимир Антонович*, Прага 1942.

[48] О. Гермайзе, цит. пр., стор. 26.

Згодом в *Короткій Історії Козаччини* Антонович дещо еволюціонує в своїх поглядах і уважає козаччину *новим* суспільним станом, який проявив свою діяльність через служебно-військові козацькі громади із вічевим устроєм.[49]

Діяльність воєнно-служебних громад історик пояснював економічним і воєнно-стратегічним факторами. В XV столітті старости великих князів литовських роздавали землю козацьким громадам із обов'язком воєнної служби. «Розуміється, пише Антонович, громада за кожну „службу" повинна була справляти призначений відбуток: доставляти до війська зазброєного чоловіка. Для селян було се дуже корисне через те, що до їх внутрішних справ адміністрація не втручалася. Таким робом виник громадсько-вічевий устрій».[50] Проте наукова критика і історичні джерела виказали мильні заложення гіпотези Антоновича. Не вдалося ствердити існування козацьких громад в XV столітті. Антонович переніс історичний процес XVI і початку XVII століття на кінець XV віку. Цю антиципацію історичного процесу можна пояснити значним впливом на історика популярної в тих часах *Історії Русів*. Не зважаючи на те, думки Антоновича про демократичність початків козацького руху і про вічевий принцип козаччини в своїй основі вірні, якщо ідеться про організацію Запорозької Січі.

На окрему увагу заслуговує праця «Нестора історії Запоріжжя» *А. О. Скальковського» (1808-1898) «История Новой Сѣчи»*,[51] базована на архівних матеріялах останньої Запорозької Січі. Хоча Скальковський досліджував головно Січ в XVIII столітті, проте його міркування щодо запорозького устрою цікаві і не позбавлені певних джерельних основ і історичних аналогій. Запорозька Січ, на думку історика, являла собою безклясову громаду зорганізовану на зразок лицарських орденів, які існували в Середньовіччі. Він наводив паралелю до католицьких військово-монаших орденів і прийшов до загального висновку, що козацька організація нагадувала устрій цих лицарських організацій. Козацький орден в'язали потрійні вузли: societas, religio і vocatio, тобто — громада («община»), релігія і покликання. Насвітлюючи господарський і політичний аспекти життя в Запорозькій Січі, Скальковський наголошував соціяльну рівність: «на взірець лицарів, запорожці були зв'язані священними обітницями товариства, всі козаки, незалежно від звання, віку та походження, ставали братами-товаришами, називали свого курінного і кошового отаманів батьком-отцем,

---

[49] Ця праця спершу появилася під невластивим наголовком *Бесіди про часи козацькі на Вкраїні,* Чернівці 1897. Згодом перевидана як *Коротка Історія Козаччини.* Коломия 1912.

[50] В. Антонович, цит. пр., стор. 18.

[51] А. Скальковский, *История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожскаго.* Т. I-III. Одесса 1840. Ця праця була перевидана в 1846 і 1885 рр.

Докладно аналізує творчість історика проф. В. Біднов в праці *«Аполон Скальковський, як історик Степової України»* в *«Науковий Ювілейний Збірник Українського Університету в Празі присвячений проф. д-р Т. Масарикові.* Прага 1931, стор. 291-356.

а козаків братчиками».[52] Далі історик наголошував козацьку обітницю безшлюбности (castitatis), що зближувала Січ із західньоевропейськими лицарсько-монашими орденами. Справді в запорозькому побуті і устрою знаходимо деякі подібності й елементи европейських лицарських орденів, проте ця відносна подібність не дозволяє нам ставити знак рівнання між Запорозькою Січ'ю і монашо-військовими орденськими формаціями, які постали під впливом різних факторів суспільно-політичного і релігійного життя Середньовіччя.[53]

Розглядаючи провідних історіографів козацького періоду в XIX столітті , слід коротко зупинитися над історичною спадщиною *Пантелеймона Куліша* (1819-1897), автора відомої праці *Исторія Возсоединенія Руси.*[54] Змінливість політичного і філософського світогляду Куліша відзеркалена в його історичних працях присв'ячених козаччині. В першій своїй праці «Перший період козаччини аж до ворогування з Поляками»,[55] Куліш старався більш менш об'єктивно розглянути суспільне тло, на якому виростала козаччина. Проте ця праця друкувалася в мало розповсюдженому львівському часописі і тому проминула без належного відгомону в історичній літературі. В *Исторіи Возсоединенія* ... Куліш розглядав козаччину, як руїнну силу степу, що нищила цивілізаційний процес і рівночасно наголошував татарські впливи на формування української козаччини. Не зважаючи на тенденційність і своєрідність в насвітлені ідеологічного аспекту козацького руху, праця Куліша під оглядом історичної аналізи являється інтересним твором.

Під кінець XIX-го століття появилася велика праця Д. І. Яворницького (1855-1940) — *История запорожских козаков,* яка вийшла в трьох томах (т. І — 1892, т. II — 1895, т. III — 1897) в Петербурзі.

Д. І. Яворницький, подібно, як М. О. Скальковський, присвятив ціле своє життя дослідам історії запорозького козацтва. Він відбував численні подорожі на Запоріжжа, вивчав топографію бувших запорозьких Січей і інших історичних місць, записував оповідання старих дідів, які ще памятали старі часи, про запорожців і їхній побут. Без сумніву, Яворницький був найкращим знавцем запорозької старовини. У висліді його дослідів появилася ціла низка історичних нарисів, збірників документів, статтей. Із головніших згадаємо: *Сборник материалов для истории Запорожских козаков* (С.-Петербург 1888), *Вольности Запорожских козаков* (С.-Петербург 1890), *«Иван Дмитріе-*

---

[52] А. Скальковський, op. cit., стор. 78-79.

[53] В сучасній історичній літературі І. Токаржевський-Карашевич також заступав «орденську теорію» Запорозької Січі, хоча в своїх працях дуже рідко покликувався на Скальковського. Гляди його «Козаччина» у *Визвольному Шляху,* Лондон 1962, кн. 2 (98), стор. 125-135.

[54] П. А. Куліш, *Исторія Возсоединенія Руси.* Т. І-ІІ. Ст.-Петербург 1874-1877. Між іншим Куліш ілюстрував свої думки про вплив татарської орди на формування українського козацтва також запозиченням козаками татарських слів (напр. кіш, отаман, чабан і т. д.) пор. т. І, стор. 35.

[55] Правда, Львів 1868, чч. 1-17, 25-35.

[56] *Кіевская Старина.* т. XIV (1886), стор. 41-90.

вич Сирко (С.-Петербург 1894). Із менших праць Яворницького слід згадати «Островъ Хортица на рекѣ Днѣпрѣ» [56] і »Число и порядок Запорожських Сѣчей».[57] Без уваги на те, що автор, як зазначував Грушевський, не аналізував критично деяких історичних джерел, в його працях багато цінного побутового опису української козаччини, а також важливий географічний опис Запоріжжя. Початок козаччини історик добачував в Азії, наголошуючи зокрема азійсько-тюркське походження слова «козак», рівночасно підкреслюючи впливи татарських козаків. Аналізуючи причини повстання українського козацтва, автор наводить слідуючі причини: «причина земельная», «экономическая причина», «существованіе... татарских козаков», «близость вольных степей»; вкінці історик вказує на етнографічні особливості українського народу, якому був властивий общинний устрій козаччини.[58]

Праця Яворницького була написана під значним впливом Історії Скальковського, праць Антоновича і Л. Падалки.[59] Не зважаючи на еклетичний підхід автора до гіпотези про постання українського козацтва, треба визнати, що Яворницький був одним з перших істориків, який шляхом історичної синтези намагався вияснити початки козаччини.

На окрему увагу заслуговує цінна праця І. Каманіна про початки козаччини,[60] на яку відгукнувся обширним критичним оглядом вже раніше згадуваний М. Любавський п. н. «Начальная исторія малорусскаго козачества (*Журнал Министерства Народнаго Просвѣщенія,* часть ССС, іюль 1895, стор. 217-244).

Каманін, подібно як і В. Антонович, добачував органічне пов'язання козаччини із залишками старослов'янських громад («общин») українського Середньовіччя. На початку козацтво не було об'єднане і, діяло окремими відділами під наказами своїх князів-отаманів. Згодом воно сконсолідувалося на базі Запорозької Січі. Історик уважав українське козацтво за «туземное южно русское населеніе», яке спершу визнавало добровільно над собою татарську владу, а пізніше перейшло під владу Литви і зачало організувати свої козацькі громади. Ця теорія, подібно до гіпотези В. Антоновича, на основі критичного аналізу історичних джерел, була відкинена.

---

[57] *Кіевская Старина,* квітень 1884, стор. 587-608.

[58] Д. Яворницький, *История запорожских козаков,* т. II, С.-Петербург 1895, стор. 15-17.

[59] Л. Падалка, «По вопросу о существованіи Запорожской Сѣчи въ первыя времена запорожскаго козачества», *Кіевская Старина,* т. IV, 1894, стор. 258-76.

[60] И. Каманин, «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого», *Чтения Исторического общества Нестора-летописца,* 1894, кн. 8, стор. 57-115. Полеміка між Любавським і Каманіном причинилася до більш критичного підходу і аналізи історичних джерел даного періоду. Праця Каманіна являється цінним вкладом в тогочасну історичну літературу.

З інших замітніших праць того часу слід згадати монографію А. Стороженка *Стефан Баторий і Днепровскіе козаки*,[61] в якій автор висвітлює початки козаччини і зупиняється зокрема над т. зв. реформою Баторія. В українській козаччині історик добачує багато спільних рис із татарськими і генуезькими козаками. Праця Стороженка базована головно на польських джерелах.

*

Перед оглядом нової української історіографії XX століття, з бібліографічного обов'язку бажаємо згадати головніші праці західньоевропейських істориків, які появилися під кінець XVIII і протягом XIX століть і які знайомили европейську історичну науку із козацькою проблематикою.

Із німецьких слід згадати історію Гаммерсдорфера *Історію українських козаків*[62] і Йогана Хрістіяна Енґеля «*Історію України і українських козаків*».[63]

З історій у французькій мові слід загадати праці Шерера,[64] Лесюра,[65] і Меріме.[66] В англійській мові появилася праця Г. Красінського *Козаки з України*.[67] Всі ці праці мали більш або менш компілятивний характер і засадничо не вносили нічого нового в насвітлення початків української козаччини. Проте вони популяризували козацьку проблематику серед західньо-европейських читачів.

III

Непроминальне значення для історичної науки мають праці Михайла Грушевського (1866-1934) присвячені українській козаччині. Грушев-

---

[61] А. В. Стороженко, *Стефан Баторий и Днѣпровскіе козаки*. Кіевъ 1904.

[62] Carl Hammersdorfer, *Geschichte der Ukrainischen und Saporogischen Kosaken, nebst einigen Nachrichten von der Verfassung und den Sitten derselben. Nach J. B. Scherers aus russischen Handschriften uebersetzten Annales de la petite Russie*, etc. Leipzig 1789. 200 + 4 S.

[63] Johan Christian Engel, *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken*. Halle 1796. 396 S.

Розглядові праці Енґеля присвячена докторська праця Б. Крупницького: *J. Chr. Engel und die Geschichte der Ukraine*. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, B. III, 1931, S. 75-110. Короткий огляд сучасних історичних праць в німецькій мові читач знайде в іншій праці Б. Крупницького, «Німеччина і Україна в XVIII стол.», *Україна*, (Париж), ч. 10., 1953, стор. 843-849.

[64] Jean Bénoit Scherer, *Annales de la Petite Russie ou Histoire des Cosaques Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine ou de la Petite Russie, depuis leur origine jusqu'á nos jours. Suivi d'un Abrege de l'Histoire des Hetmanes des Cosaques et des Pieces justificatives* ... Vol. 1-2. Paris 1788.

[65] Lesur, *Historie des Kosaques, précédée d'une introduction ou soup- d'oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques. avant l'invasion des Tartares*. Vol. 1-2. Paris 1814.

[66] Prosper Mérimée, *Les cosaques d'autrefois*. Paris 1863.

[67] Henryk Krasinsky, *The Cossaks of the Ukraine*. London 1848.

ський, найвизначніший учень В. Антоновича, не пішов слідами свого учителя в питанні генези українського козацтва, але й не поділяв штучно сконструованих гіпотез своїх попередників і сучасників про етнічну окремішність українського козацтва. Спираючись на широкий джерельний матеріял, історик докладно проаналізував і синтетично насвітлив початки українського козацтва.[68] Треба зазначити, що Грушевський не утотожнював вічеву організацію українського середньовіччя з устроєм української козаччини XVI століття, а *лише вбачав певні аналогії* в житті степовиків княжої доби і українських козаків.

Грушевський писав, що коли хочемо здати собі справу з походження козаччини, «мусимо вирізнити козаччину, як побутове явище і як певну організовану суспільну верству, правно-суспільний інститут; з другого боку розрізнити козаччину, як явище і її термін, з яким вона спеціялізується і кристалізується».[69] Як явище побутове — козаччина проявила себе вже в староруських часах, але як певна суспільна верства із правним значенням — козаччина виступає на переломі XVI і XVII століть. Отже українське городове запорозьке козацтво це продукт XVI століття, а свою назву воно дістає з другої половини XV століття. І хоча козаччина має в своїй діяльності певні подібності із українським життям княжих часів (зокрема боротьба зі степовими номадами), проте її не можна безпосередньо виводити із тих часів. Грушевський в своїх працях підкреслив ролю української аристократії і простолюддя в формотворчому процесі української козаччини й тимсамим представив правдивий образ її початків. Проте в інтерпретації Грушевського є деякі проблематичні заключення. Маємо на увазі його насвітлення ідейного підложжя ранньої козаччини. Він твердив, що українське козацтво до першої половини XVI століття «не представляє з себе ніякої замітної скільки небудь організованої верстви»,[70] а перші замітніші рухи козаччини уважав за вияв авантурничого лицарського духа. Ці висновки в світлі нової переоцінки джерел не завжди віддають повний образ росту і ідейного підложжя ранньої діяльности українського козацтва. Але не зважаючи на це, праці Грушевського, присвячені козаччині, стали зворотньою точкою в дослідах козацької доби.

В 1908 році Іван Крипякевич, один із найздібніших учнів Грушевського, опублікував важливу працю *«Козаччина і Баторієві вольности»*.[71] Автор докладно аналізує в своїй праці суспільні й економічні чинники, які сприяли розвиткові українського козацтва в XVI сто-

———

[68] Бібліографія праць М. Грушевського поміщена в — *Науковому Збірнику,* присвяченому проф. М. Грушевському учениками і прихильниками, Львів 1906, і в третьому томі *Ювілейного Збірника на пошану М. С. Грушевського,* вид ВУАН, Київ 1929. Підсумок його поглядів про козаччину знаходимо в *«Исторія украинскаго козачества»,* т. I-II, Київ 1913-1914, а також в сьомому томі *«Історії України-Руси».*

[69] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. VII, стор. 74.

[70] М. Грушевський, цит. пр., стор. 82.

[71] І. Крипякевич, «Козаччина і Баторієві вольности». *Жерела до Історії України-Руси,* т. VIII. Львів 1908, стор. 1-46.

літті. Зокрема історик звертає увагу на соціяльну стратифікацію раннього козацтва. На базі історичних джерел, а зокрема аналізи т. зв. «Баторієвих вольностей», автор прийшов до висновку, що козаччина завдячує свою генезу «незвичайним пограничним відносинам південної України. В степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і в війні зі степовими ордами повстала нова козацька суспільність, з своїм окремим побутом і окремим світоглядом. Виробивши собі новий лад в степах, переходять козаки до давних українських центрів, до городів; тут лучаться з міщанською опозицією проти нових міських порядків, переймають на себе її боротьбу з льокальним урядниками і реорганізують міста по своїм ідеалам».[72] Основна вартість студії Крип'якевича лежить в насвітленні т. зв. «реформ Баторого», на основі яких короля Баторого уважалося одним з реформаторів і організаторів козацького руху. На базі історичних джерел історик критично розібрав цю гіпотезу і доказав, що Стефан Баторій не лише не був «опікуном» козаччини, але старався зупинити її ріст.

Одним із поважних критиків поглядів Грушевського на ранній розвиток козаччини був Мирон Кордуба, який помістив в німецькому журналі обширну рецензію на сьомий том *Історії України-Руси*.[73] Він не погоджується з аналогіями Грушевського відносно бродників, берладників і інших груп українських степовиків, які в дечому нагадували пізнішу козаччину. Натомість Кордуба зазначує, що набагато ближча аналогія є з турецькими «ґренцлерами» і семигородськими гайдуками.[74] Проте цінність спостереження Кордуби не в паралелі козаччини до гайдуків, а лише в глибшому розумінні ідейного підложжя ранньої козаччини, яку він не утотожнював із «бездомними» людьми, як це частинно робив Грушевський і інші історики,[75] а пов'язував її постання із усіма суспільними верствами України. Рівночасно автор у свойому критичному огляді відмічував певну непослідовність у виводах Грушевського, який у своїй історії часами наводив джерела, що не завжди покривалися із його висновками.

Так чи інакше, концепції Грушевського, були прийняті більшістю українських істориків і стали вихідною базою для вивчення початків української козаччини.

З інших праць слід згадати розвідку Євгена Барвінського «*Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климентія VIII з козаками в 1593-1594*» (ЗНТШ, кн. 10, 1896), в якій автор досліджує козацькі зв'язки із Австрією і Ватиканом і їхню участь в протитурецькій коаліції европейських держав. Йому рівнож належить праця *На-*

---

[72] Ibid. стор. 44.

[73] Miron Korduba, „Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums" „*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*", Bd. II. Berlin 1912, S. 367-381.

[74] Ibid. S. 370.

„Viel nähere Analogien würde hingegen ein Vergleich des Kosakentums mit der Organization der türkischen Grenzler oder der siebenbrgischen Hayduken ergeben".

[75] В. Доманицький, наприклад, уважав козаччину за «військово-розбишацький орден». «Чи була реформа Баторого», *Науковий Збірник*, присвячений М. Грушевському, Львів 1906, стор. 246.

біг козаків на Очаків 1545 року (ЗНТШ, т. 18, 1897). Дослідженням раннього козацького руху займався також А. Яковлів, який в журналі *«Україна»* надрукував розвідки «З історії регістрації козаків в першій половині XVI віку», т. I. 1907) «Намісники, державці й старости господарського замку черкаського в кінці XV і XVI вв.», (т. I, 1907, кн. IX).

Праці Яковліва добре документовані й є важливими у вивченню початків козацького реєстру, як також участи українського панства у формуванні козаччини. Василь Доманицький написав більшу працю *«Козаччина на переломі XVI-XVII вв.»* (ЗНТШ, т. 60-64) і *«Чи була реформа Баторія»,* (Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському, Львів 1906). Автор доволі негативно поставився до ранньої діяльности козаків, акцентуючи їхню авантурничість.

В основному слід ствердити, що Михайло Грушевський і його львівські учні поклали міцні підвалини під наукове вивчення генези і ранньої діяльности української козаччини. Проте свою основну увагу вони зосередили на історії XVII століття.

*

На окрему увагу заслуговує російська й польська історіографія. Російські історики, як вдало відмітив Дмитро Багалій, назагал «не могли не зачіпати історії України, але розуміли її, як частину руської історії. Історики Росії — С. М. Соловйов, К. Н. Бестужев-Рюмін і Д. І. Іловайський — в своїх загальних нарисах «Русской истории» зачіпали лише окремі події української історії, як наприклад, Люблинську унію, Берестейський собор, Богдана Хмельницького, козацтво взагалі і гайдамаччину, але не викладали українського історичного процесу в його цілокупності».[76]

Це саме можна сказати про В. О. Ключевського, Г. Ф. Карпова і інших російських істориків. Якщо ідеться про погляди найвизначнішого російського історика Соловйова на козаччину, то він уважав його за явище антидержавне і антикультурне. Як ми вже згадували, він пов'язував постання українських козаків із чорними клобуками, берендеями і іншими кавказькими племенами, які стали зародком «малоросійського козацтва».[77] Назагал він розглядав українське козацтво, аналогічно із російським, не беручи до уваги їхню відмінність. Польська історіографія, подібно, як і російська, не спромоглася на об'єктивне висвітлення постання українського козацтва і його ранню діяльність. Можна навіть говорити про цілу «українську школу» в польській історіографії. На увазі маємо О. Яблоновського (1829-1911), Йозефа Ролле, який писав під псевдонімом «Др. Антоні», Маріяна Дубецького, Л. Боратинського, Равіту-Ґавронського і інших.[78]

---

[76] Д. Багалій, *Нарис історії України на соціяльно економічному ґрунті*. Київ 1928, стор. 70.

[77] С. М. Соловьев, *История России,* Москва 1960, кн. III, стор. 316.

[78] Окремий розділ про дослід польських і російських істориків козацького періоду, поміщено в історіографії Д. Дорошенка „*A Survey of Ukrainian Historiography*", New York, 1957, стор. 205-211.

Більшість з них вбачала в постанні козаччини причину пізнішого упадку Польщі, а тому їхні досліди дуже часто були позначені патріотичним, навіть шовіністичним польським наставленням.

Коли мова про досліди ранньої козаччини то із згаданої групи найбільш вибився О. Яблоновський, автор численних праць про козацтво, які згодом були перевидані у п'ятитомнику його праць «Pisma» (Варшава 1910).[79] Він також був автором *Historya Rusi poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej* (1912) і видавав із А. Павінським *Zródla dziejowe* в яких було багато матеріялу про становище українських земель в 16 століттю. Яблоновський пов'язував початки козаччини з татарами, а розріст козацької організації і верстви приписував колонізації Подніпров'я і Брацлавщини, а також підтримці козацького руху пограничними старостами. Цінною є його аналіза суспільної стратифікації, козаччини, а також досліди над реєстровим козацтвом.

Яскравим репрезентантом шовіністичної історіографії був Равіта-Ґавронський, автор численних праць з історії України, а зокрема монографій про Богдана Хмельницького, Юрася Хмельницького й Історії Гайдамацьких рухів. Підсумки поглядів Ґавронського на козаччину знаходимо в його праці «Kozaczyzna Ukrainna»,[80] в якій автор більш публіцистично, чим науково доказує «злочинність» українського козацтва. Ґавронський уважає козаччину за витвір українського анархізму, а перші війни козаків з Польщею за боротьбу в ім'я «prawa bezkarnej swawoli i nieograniczonej nikiem wolnosci» (стор. 37). Він рівночасно виступає проти назви «Україна» і «український нарід», уважаючи, що ці назви «są szowinistycznym wybrykiem... M. Hruszewskiego» (стор. 15). Ґавронський в основному подав викривлений образ початків і ранньої діяльности української козаччини.

Із інших польських істориків бажаємо згадати праці Казимира Пулаского,[81] Л. Боратинського і Стронского.[82] Пуласкоий досліджував виникнення українського козацтва, а Боратинський перші зносини козаків з Ватиканом в другій половині XVI ст. Назагал майже кожна більша польська праця з історичною проблематикою польської історії XVI століття посередньо або безпосередньо заторкалася козацького питання. Видання численних історичних джерел, про що згадаємо іншим разом, улегшувало дослідникам документацію різних гіпотез і аналізу ранньої діяльности українського козацтва.

---

[79] В другому томі *„Pisma Alexandra Jablonowskiego“* знаходимо слідуючі праці, які мають безпосередній зв'язок із нашою темою: *„Kozactwo, kozaczyzna a Legitymizm“*, *„Kresy ukrainne“* й інші.

[80] Fr. Rawita-Gawronski, *Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej*, (Warszawa, 1923).

[81] Karzimierz Pulaski, *Szkice i poszukiwania historyczne*. Warszawa 1887.

[82] Ludwik Boratynski, „Kozacy i Watykan“. *Przegląd Polski*, zowten, 1906, стор. 20-40.

Zdzisław Stronski, „Swawola ukrainna u schyłku XVI w.“. *Kwartalnik Historyczny*, t. XXXVIII. 1924, стор. 311-330. Стронський досліджував революційну діяльність Лободи і Наливайка, даючи їм негативну оцінку.

Отож можна ствердити, що російська і польська історіографії того часу не зуміли об'єктивно висвітлити історію українського козацтва в XVI столітті, хоча деякі їхні наукові праці внесли чимало нового в досліди історіотворчого процесу козаччини на Україні.

IV

В часі між двома світовими війнами не знаходимо в українській і чужомовних історіографіях спеціяльних студій присвячених генезі українського козацтва. Історики здебільше концентрували свої досліди на XVII і XVIII століттях, а питання початків козаччини входило безпосередньо в більші історичні праці, присвячені козацькому періодові. З бібліографічного обов'язку згадаємо два популярні нариси, а саме А. Кащенка *Оповідання про славне військо Запорозьке Низове*[83] і І. Крипякевича *Історія козаччини для народа і молоді.*[84]

Праця Кащенка, відомого автора історичних оповідань, присвячена для широкого кола читачів, з наукового боку не має замітнішої вартости, якщо — не брати до уваги численних рідкісних ілюстрацій. Праця Крипякевича призначена для шкільної молоді, отже належить до популярних історичних нарисів.

Із загальних історичних нарисів слід згадати історію Дмитра Дорошенка, яка охоплювала цілий козацький період.[84] Дмитро Дорошенко до певної міри популяризував погляди Грушевського про початки козаччини. Він уважав, що «козацька громада тут (в Січі — Л. В.) була зорганізована на подобу якогось напівчернечого, напівлицарського ордену, виробила собі помалу своєрідні звичаї і закони, пристосовані до суворих умов постійної війни».[85] Дорошенко також наголошував соціяльну рівність серед козаків, «де всі були рівні, і ватажок наділений диктаторською владою». Глибинна аналіза початків української козаччини викаже деякі слабі сторони гіпотези Дорошенка про «соціяльну рівність» серед козацтва, тому, що воно постало з різних суспільних верств, і ця соціяльна зрізничкованість перенеслася в козацькі формації і організації запорозького та городового і реєстрового козацтва. І саме найбільш демократична установа козацтва — козацька рада виразно підтверджує нашу думку.

Із інших історичних нарисів слід згадати *Історію України* Максима Славінського, що появилася в 1934 році в Подєбрадах. Автор був прихильником «уходничої теорії» початків козаччини, як також підкреслював вплив української аристократії на формування козаччини.

---

[83] А. Кащенко, *Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.* Катеринослав 1917. 368 стор. Друге видання вийшло в 1923 р.

[84] Іван Крипякевич, *Історія козаччини для народа і молоді.* Львів 1923, 92 стор.

[84] Дм. Дорошенко, *Нарис Історії України.* Варшава 1935, т. I.

[85] Цит. пр. стор. 155.

Із німецьких праць того часу відзначається праця Шумана,[86] яка, щоправда, присвячена Гетьманській Державі, але автор у вступному слові застановляється над початками козаччини. Історик уважав козаччину перш за все витвором протитатарської боротьби, мовляв „Das Dnepr-Kosakentum erwuchs aus den Bedingungen, unter denen die Bevölkerung der Ukraine im 15. und 16. Jahrhundert zu Leben gezwungen war, aus dem Grenzkampf gegen die Tataren der Krim einerseits, und aus den sozialen Verhältnissen des litauisch-polnischen Staates anderseits".[87]

В 1936-му році появилася у Львові за редакцією І. Крипякевича і Б. *Гнатевича Історія Українського Війська*, яку 1953 року перевидав І. Тиктор у Канаді. В цій популярно-науковій історії присвячено чимало місця військовій історії українського козацтва. Історик доводив, що українське козацтво вийшло із народніх низів і було від початку «народнім військом». Праця осмотрена численними рідкісними ілюстраціями і репродукціями старих мап, що збільшує її питому вагу.

З інших праць треба згадати *Історію України* Б. Крупницького,[88] що появилася німецькою мовою перед вибухом Другої світової війни. Автор повторював більш-менш думки Дорошенка, уважаючи козацтво за напів монашу і лицарську організацію, в якій козаки звали себе лицарями. Крупницький також підкреслював вплив природи і татарського сусідства на козацьку організацію.

Як бачимо, українська вільна історіографія між двома світовими війнами не займалася спеціяльно дослідами ранньої діяльности українського козацтва під кінець XV і початком XVI віку. Не краще стояла ж справа на українських землях під советською окупацією.

Не зважаючи на те, що повернення М. Грушевського на Україну в 1924 році спричинилося до великого поживлення історичних дослідів, зокрема над козацькою добою, питанню початків козаччини не приділено належної уваги. Грушевський в тому часі продовжував працювати над монументальною Історією України-Руси, а його учні і інші історики досліджували переважно XVII-XIX століття. Українська історіографія тих часів, як вдало підкреслив О. Оглоблин, була «українською, а не советською».[89] Із виходом останньої книжки «України», редаґованої М. Грушевським, у вересні 1930 року, почався новий період українсько-советської історіографії, який із справжньою історичною наукою мав дуже мало спільного, а справжня українська наука була розгромлена советською владою.[90] Проте вже в часах

---

[86] Hans Schumann, *Der Hetmanstaat (1654-1764).* Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1936, Bd. I, S. 499-546.

[87] Ibid. S. 500.

[88] B. Krupnyckyj, *„Geschichte der Ukraine"* (Leipzig, 1939); друге видання появилося в 1943-му році, а третє в 1963, накладом Отто Гарасовіца у Вісбадені.

[89] О. Оглоблин, *Думки про сучасну українську советську історіографію,* Ню Йорк 1963, стор. 6.

[90] Докладніше в праці Н. Полонської, *Українська Академія Наук,* Мюнхен 1958, т. II, стор. 9-29.

«Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків», *Записки НТШ,* 1962, т. 173, стор. 7-62.

діяльности Грушевського формується група істориків, що її очолював Матвій Яворський, голова історичної секції Інституту Марксизму Ленінізму в Харкові. Як член комуністичної партії, Яворський уважався, як пише Н. Полонська, беззаперечним партійним авторитетом у галузі історії України і намагався зайняти в Україні таке становище, як М. М. Покровський в РСФСР. В своїх працях *Коротка Історія України* (Харків 1923) і *Історія України в короткому огляді* (Харків 1928) Яворський доводив, що українське козацтво постало виключно з народніх низів, що Січ була першим «вогнищем воєнного комунізму».

Козацький період, згідно із своєю історичною схемою, Яворський подав в розділі про «Поміщицько-кріпацький період з перевагою грошової господарки, торговельного капіталу і великої приватної власности». Звичайно, що в цій теоретичній діялектично-матеріялістичній клясовій історичній клясифікації не було місця на об'єктивне і повне схоплення українського історичного процесу козацької доби.

Офіційний репрезентант совєтської історіографії, М. Н. Покровський, розглядав Запорозьку Січ, як «достойную представительницу мелкой козацкой буржуазии», а на козаків дивився, як на виразника степової дикости.[91]

Приймаючи виключно марксистівську історичну науку, як єдино правдиву науку, совєтські історики не могли задержати об'єктивність історичного досліду.

Назагал період між двома світовими війнами не приніс жадних замітніших історичних творів, присвячених генезі і ранній добі української козаччини. Оживлення і заінтересування цими ділянками прийшло підчас, а головно по війні.

V

В 1941 році в Празі появилася науково-популярна *Історія України* (4 частини) Михайла Антоновича, дуже здібного молодого історика, внука Володимира Антоновича. Автор добачував в колонізаційному русі основу історичного процесу України. Під тим кутом він розглядав постання українського козацтва і його ранню діяльність. Він також написав короткий історичний нарис української історії «Geschichte der ukrainischen Staatlichkeit», який увійшов до *Handbuch der Ukraine,* виданого із рамени Українського Наукового Інституту в Берліні І. Мірчуком, (1941). Згодом цю збірну працю перевидано англійською мовою Українським Вільним Університетом в Мюнхені в 1949 році. М. Антонович підкреслював вплив селянства і суспільних низів на формування козаччини. Михайло Антонович є також авто-

---

[91] М. Н. Покровский, *Русская история с древнейших времен,* Москва 1933, т. II, стор. 137-138.

ром найкращої монографії про діяльність Северина Наливайка і козаків в 1590 роках,[92] базованій на багатих архівних матеріялах.

Аналізуючи діяльність українського козацтва під кінець XVI століття, М. Антонович відмовляв йому політичного розуму, мовляв «низове лицарство було людом воєнним, але не політичним». Діяльність козаків обмежувалися «до побирання станцій» та до звичайних грабунків, і «спроби створити якийсь новий устрій залишилися лише в рямках невеличких територіяльних експериментів».[93] Антонович шукав історичних аналогій до козацтва в німецьких ляндскнехтах і серед іншого професійно-воєнного люду. Свої висновки базував він головно на аналізі діяльности козацької дружини Наливайка. Автор цих рядків вже раз підкреслив свої завваги до поглядів М. Антоновича, бо саме Наливайко намагався прив'язати козаків до території де юре під королівським володінням, задержуючи за собою незалежність дії. Спонтанна підтримка Наливайка брацлавськими міщанами, враз із спільним намаганням створити свою власну самоуправу на їх посілостях під протекторатом козаків, виразно вказує на глибші політичні пляни Наливайка і його сучасників, ніж грабункові цілі.[94]

В 1946 році видано циклостилевим способом університетський скрипт «Історія Козаччини» Миколи Андрусяка.[95] Праця та появилася в чотирох зшитках і була призначена для студентів УВУ. Був це продукт повоєного часу, без належного історіографічного впровадження, більш компілятивного характеру. Автор головно спопуляризував думки Грушевського про початки українського козацтва. Не з'ясовано якслід в цьому скрипті початків українського реєстрового козацтва, як також постання Запорозької Січі. Його припущення, що Запорозьку Січ «міг і сам Вишневецький збудувати після повороту із Кавказу» (стор. 11), не оперті на жадних історичних джерелах. Трохи краще опрацьовані розділи, які відносяться до XVII і XVIII століття.

В кінці 1930 років побіжно займався дослідами ранньої історії козаччини Кость Гуслистий, автор праці *Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею з 14 по 1569 рік.* (Київ 1940). Він також опублікував цікаву розвідку *«До історії брацлавського повстання* в *90-их роках XVI ст.», (Наукові Записки Академії Наук УРСР,* кн. I, Уфа 1942). Гуслистий рівнож був автором розділу «Україна під литовським пануванням і загарбання її Польщею» в збірній праці *Нарис Історії України* (Академія Наук УРСР, 1944). Слід підкреслити, що підчас другої світової війни большевицький уряд відносно злагіднив цензуру над історичними працями совєтських істориків, бажаючи нав'язати і порівняти боротьбу червоної армії із славним козацьким військом. Це був виразно тактичний хід із розрахунком на розбу-

---

[92] М. Антонович, «Студії з часів Наливайка». Праці Українського Історично-Філологічного Т-ва в Празі. Прага 1942, т. IV, стор. 32-115.

[93] Ібід., стор. 43.

[94] Л. Винар, «Северин Наливайко й революційний рух брацлавського міщанства», *Розбудова Держави,* 1957, ч. 20, стор. 15-20.

[95] М. Андрусяк, *Історія Козаччини,* Мюнхен 1946, вип. 1-4.

дження патріотизму серед українського населення. Тому у згаданій вище збірній праці Гуслистий писав, що «крім селян ряди козацтва поповнювалися міщанами, дрібними боярами, шляхтою» (стор. 57). Рівночасно признавав Д. Вишневецькому ролю організатора українського козацтва.

В 1948 році появилася праця польського історика Владислава Томкевича[96] про етнічний і суспільний склад козаччини на переломі XVI і XVII століття. Томкевич намагається доказати, що українська козаччина під оглядом етнічним не творила одности, а складалася із різних народностей, в тому числі й польської. Він має на увазі перш за все польську шляхту. Лише по довшому часі, на думку автора, козаччина створила окрему суспільну верству і рекрутувалася із українського елементу. Рівночасно автор відмовляв козаччині в XVI столітті будьякого ідейного підложжя. Вся її діяльність була зведена до «спортового газарду і бажання грабунку» (стор. 250).

Ми не заперечуємо, що в козацьких рядах перебували люди різних національностей, але основну масу козацтва становило місцеве українське населення. Це ясно видно хочби із списка відділу реєстрових козаків із 1581 року,[97] який начислював 530 людей, як також із численних тогочасних документів, опублікованих в *Жерелах до Історії України-Руси* (т. VIII, Львів 1908). Це правда, що Бадовський, Оришовський, Косинський із походження були польськими шляхтичами, проте вони за відносно короткий час зовсім покозачились і стали виразниками козацьких стремлінь, а не польської шляхти. Працю Томкевича, а зокрема його висновки треба розглядати як спробу польської історіографії представити деякі проблеми ранньої козаччини в необ'єктивному світлі.

Одною із найзамітніших подій в історіографії початків козаччини була поява монографії Ґюнтера Штекля, німецького історика, на тему постання козацтва.[98] У своїй праці історик бере до уваги татарських, російських, українських і всіх інших козаків, яких ранню діяльність пов'язує із сильним впливом татарського козацтва. Автор дає критичний перегляд різних історичних гіпотез про генезу козаччини, як також дуже докладно аналізує джерела в яких знаходяться вістки про перші прояви козацької діяльности. Штекль дуже часто аплікує в своїм досліді соціологічну методу і це уможливлює йому повніше насвітлити соціяльний аспект ранньої козаччини. Постання українського козацтва автор розглядає в тісній залеглості від іншонародніх козацьких формацій, зокрема татарських козаків, які були на московській і литовській службі. Зокрема він розглядає питання «славізації» татарських козаків в користь народів, на території яких вони переживали. Штекль уважає, що українські історики початків ко-

---

[96] W. Tomkiewicz, „O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukrainnej na przełomie XVI i XVII wieku", *Przegląd Historyczny*, 1948, т. 38, стор. 249-260.

[97] *Zródla dziejowe*, t. XX, 1894, стор. 154-6.

[98] Günter Stökl, *Die Entstehung des Kosakentums*, München 1953.

заччини унапрямлювалися національним сентиментом, а тому їхні праці не завжди об'єктивні. Проте джерельно своєї думки не підтверджує. Натомість доволі штучно пов'язує ранніх українських козаків із татарськими (стор. 115-117) і доволі неясно з'ясовує ролю т. зв. козацької «Щурової роти» з початку XVI століття. Постання українських козаків автор відносить до середини XV століття. В цілості праця робить враження солідної історичної студії, яка являється одною із найкращих праць про вплив татарського кочівничого елементу на українську козаччину.

При цій нагоді хочемо підкреслити, що українська козаччина формувалася у зударі із татарськими ордами і степом, вона перебрала багато прикмет і звичаїв, як також деяких мовних окреслень від татар. Проте це не значить, що татари надали українському козацтву якусь форму або обличчя. Українська дніпровська козаччина була органічно українським історичним явищем, відмінним від козацьких формацій інших народів. Як така, вона у відносно короткому часі стала виразником народніх прагнень і боротьби проти степових наїздників.

В 1949 році появилася нова *Історія України* Івана Холмського,[99] в якій автор доволі ясно з'ясовує свій погляд на постання козацтва. На думку історика, українське козацтво формувалося під впливом таких чинників: уходництво, протитатарська оборона, колонізаційний гін українського населення у напрямі до моря і соціяльні відносини в Литовсьиій і Польській державах. Із самого початку ім'я козаків не означало якоїсь кляси або стану, лиш вказувало на зайняття — степові промисли. Впродовж дальшого часу на Запоріжжі зорганізувався окремий військовий і соціяльний устрій. На думку автора, «січове військо було своєрідним лицарським орденом, що вимагав від своїх членів особистої дисципліни і самопосвяти» (стор. 182).

Із інших публікацій повоєнного періоду слід згадати праці Бориса Крупницького (1894-1956), одного із визначніших дослідників XVIII століття. Накладом Українського Вільного Університету видано його праці *Основні проблеми історії України* (Мюнхен, 1955) та *Історіознавчі проблеми історії України* (Мюнхен 1959). В цих працях Крупницький розглядає деякі історіософічні, історіографічні і соціологічні проблеми української історії. В першій праці Крупницький обговорює ролю лісу, степу і моря в формуванні української нації.[100] Зокрема автор насвітлює ролю степу в постанні і ранній діяльності козаччини. Заслуговує на увагу до певної міри нове насвітлення періодизації української історії (ibid., стор. 21-27), в якій Крупницький присвячує спеціяльну увагу козацькій добі. Цікава його стаття «Роля Січі в історії України»,[101] в якій Крупницький розглядає початки козач-

---

[99] І. Холмський, *Історія України.* Мюнхен 1949. Автор відомий український історик козаччини.

[100] Б. Крупницький, *Основні проблеми історії України,* Мюнхен 1955, стор. 108-128.

[101] Б. Крупницький, Роля Січі в історії України, *Життя і Школа,* 1962, чч. 1-3, стор. 4-6.

чини. На думку історика Запорозька Січ в XVI столітті була організаційним і консолідаційним центром для усіх козацьких формацій. «Диференціяція козацтва, пише Крупницький, на городове, статечне хліборобське та степове, добичницьке, войовниче par excellence є ще зовсім незначне козацтво і тої, і другої категорії, напівпривілейоване і непривілейоване, є ще одне, нероздільне тіло, Запорозька Січ — спільна мати обох».[102] Історичну місію раннього українського козацтва добачав історик в їхній боротьбі проти козацької небезпеки за ліпшу забезпеченість вже здавна осілих українських земель і відвойовання східньо-українського пограниччя для культури і осілости» (стор. 31).

Із інших праць слід згадати габілітаційну роботу І. Рибчина „*Sozialpsychische Dynamik des ukrainischen Kosakentums im 16 und 17 Jahrhundert*" із Ґрацького університету (1949). Нажаль ми не мали змоги з цею працею запізнатися.

Із чужинецьких істориків треба згадати Юрія Вернадського, автора відомої монографії про Богдана Хмельницького, і численних праць з історії Росії. В своїй праці *Russia at the Dawn of the Modern Age* (Ню Гейвен, 1959), Вернадський присвятив один підрозділ постанню українського козацтва. Він розглядає козацтво, як суспільне явище, яке постало в полосі між словянськими державами і татарським ханатом на півдні, а з географічного погляду між лісовою і степовою зонами. Він є прихильником до певної міри «черкаської теорії», яка зв'язувала початок українського козацтва із черкесами. Козаків він поділяє на «фронтірсмен» — „Outer Cossacks" і іншу козацьку категорію, що її називає „inner Cossacks". Історик мабуть має на увазі осілих козаків, які проживали на волості, і запорожців. Вернадський забуває, що в ранному періоді ці дві групи творили до певної міри одність — дуже часто запорожці верталися на волость, а осілі ішли за пороги, і ставали запорожцями. Вернадський рівночасно підкреслює колонізаційний процес в Польщі і Московщині, який мав вплив на постання козаччини. На нашу думку він забагато надає уваги семантичним виводам (наприклад пояснення назви черкасів і міста Черкас) — коли вони можуть бути лише допоміжними, а не вирішними в дослідженні історичного явища українського козацтва.

В нашій праці не обговорюватимемо інших англомовних історій Росії, в яких завжди знаходимо деякі замітки про українських козаків — тому, що вони не відносяться безпосередньо до нашої теми і вимагають окремого дослідження. Крім того в загальних історичних нарисах Московщини — історики більше концентрують свою увагу на козацькій діяльности в 17-ому столітті.

В 1961 році появилася монографія польського історика З. Вуйціка „*Dzikie pola w ogniu*",[102a] в якій кілька розділів присвячено початкам

---

[102] Ibid., ч. 1-3, стор. 31.

[102a] Zbigniew Wójcik, Dzikie pola w ogniu; O kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa 1961.

української козаччини. Автор, прийнявши до певної міри совєтську інтерпретацію діяльности української козаччини, обвинувачує польський шляхетський стан за утиски українського населення і козаків. Проте рівночасно Вуйцік підкреслює ролю поляків в організації козаччини, як також інших народів (стор. 14). Доволі наївно звучать автора обвинувачення М. Грушевського і його сучасників, які на думку автора, в своїх працях не узгляднили найважнішої причини виникнення козаччини — «суспільної причини» (przyczyny spolecznej, стор. 13). Не зважаючи на тенденційність багатьох виводів, ця польська праця відзеркалює сучасну польську переоцінку поглядів про постання і ранню діяльність українських козаків.

За останнє десятиліття українську козаччину в XVI столітті досліджує Любомир Винар, автор історичної монографії про Дмитра Вишневецького і інших праць.[103] Він уважає, що українська козаччина вилонилася із усіх суспільних верств українського неселення, починаючи від середовища українських панів і кінчаючи селянством і взагалі народніми низами. Розвиток козаччини, яка спершу себе виявила, як дефензивний чинник, що при своєму скорому рості швидко набрав офензивних форм, був головною реакцією українського населення на татарські походи і соціяльний визиск українського населення Литовсько-Польською державою. Окрему ролю у формуванні козаччини відіграли уходи і взагалі економічний середник. До речі в праці про історичну періодизацію козацької доби автор тих рядків присвятив генезі і ранній діяльності українського козацтва два періоди: «I. Початковий період (XV століття), в якому козацтво виступає, як побутове явище, що поволі набуває певного економічного значення і обличчя. В цей період козацтво виступає, як категорія економічна і мілітарна. Другий період це «Ранній козацький період» (перші три чверті XVI століття), в якому козацтво оформило себе, як певна суспільна верства. В цей період козацтво вже виразно виступає, як категорія соціяльна. Рівночасно в ранньому періоді добачуємо еволюцію козацької організації, яка проявила себе у різнородних формаціях. Тут відмічуємо дружинний козацький етап, уходницький етап і постання осілого козацтва, запорозький етап і постання Запорозької Січі, і, вкінці, постання козацького реєстру. Всі ці етапи розвитку ран-

---

[103] В хронологічному порядку подаємо важливіші праці:

Л. Винар, *Українсько-молдавські відносини в другій половині XVI століття,* (недрукована дисертація. Мюнхен 1956).

«Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593-1595 рр.», *На слідах,* 1956, ч. 4. Закінчення в «*Музейні Вісті*», 1-2, 1957.

«Іван Підкова — з історичних студій», «*Музейні Вісті*», 3-4, 1957.

«Северин Наливайко й революційний рух брацлавського міщанства», *Розбудова Держави,* ч. 20, 1957.

Князь Дмитро Вишневецький, (Мюнхен 1965), 98 стор.

«Проблема періодизації козацької доби». *Український Історик,* 1963, ч. 1.

«Початки українського реєстрового козацтва», *Український Історик,* 1964, ч. 2.

„Ukrainian Kozaks and the Vatican in 1594". The Ukrainian Quarterly, vol. XXI. 1965, No. 1.

ньої козаччини дуже часто себе покривають, тому що козаччина розвивалася майже одночасно в різних організаційних формах.

VI

На окремий розгляд заслуговує сучасна українська совєтська історіографія, присвячена початкам української козаччини.

Назагал відомо, що історична наука в Україні достосовується до директив комуністичної партії, які унеможливлюють свобідний і об'єктивний історичний дослід. О. Оглоблин вдало підкреслив, що повоєнні роки в совєтській Україні слід уважати періодом в якому створено «уніфіковану» і «уніформовану» совєтську українську історіографію.[104]

В основному українські історики зобов'язані т. зв. «переяславськими тезами ЦК КПСС», які перекреслюють концепцію Козацько-Гетьманської Держави, а на перше місце висувають «українсько-російську» дружбу, яка знайшла своє кульмінаційне завершення в «воз'єднанні України з Росією». Не зважаючи на надзвичайно тяжкі умовини праці українських істориків в Україні, час до часу появляються там праці, які заслуговують на докладне обговорення і аналізу. Це, як пише О. Оглоблин, «промінчик світла в темному царстві тоталітарної думки . . . і це ознака, що навіть у таких страшних умовинах історична наука на Україні не вмерла» (цит. пр. стор. 80).

Спершу коротко обговоримо загальні історичні нариси. В 1953 році появився перший том Історії Української РСР,[105] в якій четвертий розділ присвячено ранній добі козаччини. Є це збірна праця українських совєтських істориків, яка віддзеркалює офіційну схему совєтської історіографії. Початок козаччини обговорюється в розділі про «Розвиток феодально-кріпацьких відносин і боротьба народних мас проти соціяльного і національного гніту в XV-XVI ст.». Основною тезою совєтських істориків є припущення, що «козацтво виникло в кінці XV стол. у зв'язку із посиленням закріпачення селян і боротьбою українських народніх мас проти українських, польських і литовських феодалів, а також проти турецько-татарських нападів».[106] Цікаво, що про кн. Дмитра Вишневецького пишеться, що він «очолював боротьбу українських козаків проти татар і турків. Опорним пунктом українських козаків був замок, збудований за дніпровськими порогами на острові Мала Хортиця» (стор. 152). Отже тут знаходимо наявне заперечення попередніх виводів про походження української козаччини виключно із народніх низів. Дуже цікаво, що початок Січі зв'язано із козацькою твердинею на Хортиці (стор. 164). Це в порівнанню із пізнішими працями був певний поступ. Проте в цілости ця збірна

---

[104] Олександер Оглоблин, *Думки про сучасну українську совєтську історіографію,* Ню Йорк 1963, стор. 6.

[105] *Історія Української РСР,* Київ, Академія Наук УРСР, 1953.

[106] Цит. пр., стор. 135.

праця не подає об'єктивних фактів про постання козаччини і взагалі українського історичного процесу, так, що вона може служити прикладом історії, достосованої до марксівських історичних категорій і програми комуністичної партії.

В історії Української РСР О. К. Касименка (Київ, 1960) початки козаччини представлено ще гірше. Автор повторює думку про вплив і вирішальну ролю «бідноти» на формування українського козацтва, а заразом твердить, що в перших десятиліттях утворилася за дніпровими порогами козацька Січ, а «Вишневецький справді збудував замок на Хортиці для оборони польсько-шляхетських володінь від татарських наскоків і, як видимо з тогочасних джерел, не для захисту козацтва, а для боротьби проти нього».[107] Але історичні джерела зовсім не стверджують цих думок Касименка.

Одним із найбільш заавансованих дослідників історії українського козацтва в советській Україні є Володимир Голобуцький, автор монографій *Черноморское казачество* (1956), *Запорожское казачество* (1957), *Запорізька Січ в останні роки свого існування* (1961), *Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.* (1962). Голобуцький обговорює початки і ранню діяльність козаччини головно в праці *Запорожское Казачество.* Історіографічні погляди Голобуцького зовсім відповідають вимогам комуністичної партії і уряду, а тому вони є міродайними для усіх інших советських українських істориків.

Початок українського козацтва Голобуцький пов'язує виключно з утечами українського селянства від польських, литовських і українських панів. Порвавши із «феодальной зависимостью» і заселяючи нові місцевості, ці утікачі почали звати себе козаками, себто вільними людьми. Постання козаччини історик відносить до другої половини XV століття. Основна маса козаків займалася землеробством, а також промислами. Із соціяльного погляду козацтво було *зрізничковане і поділялось* на бідних козаків (наймитів) і багатих козаків,[108] які визискували бідніших.

Думки Голобуцького про заснування козацької Січі і діяльність Дм. Вишневецького вказують не лише в тенденційній інтепретації історичних явищ, але в наглядній фальсифікації історичних джерел. В гаслі «Запорозька Січ» в Українській Радянській Енциклопедії Голобуцький подає підсумки своїх поглядів, мовляв, «заснування З. С. припадає десь на 40 рр. 16 ст. За даними М. Белінського, спершу місцем розташування З. С. був острів Томаківка... за 60 км. на північ від острова Хортиця... Створення З. С. за порогами викликало занепокоєння серед польсько-литовських і українських феодалів. У 1533 на Петроковському соймі черкаський староста О. Дашкович подав проект негайного спорудження фортець на дніпровських островах, де передбачалось поставити урядові залоги у 2 тис. чол. Але до здійснення проекту загарбання запорізьких земель приступили пізніше,

---

[107] О. К. Касименко, *Історія Української РСР*, Київ, А.Н. УРСР, 1960, стор. 48.

[108] В. А. Голобуцкий, Запорожское козачество, Киев, 1957, стор. 42-51.

коли 1551 черкаським і канівським старостою став укр. маґнат князь Дм. Вишневецький. На чолі загону Вишневецький з'явився на Запоріжжі і збудував (бл. 1554-55) на острові Мала Хортиця фортецю. Посилаючись на цей факт, рос. дворянська і укр. бурж.-націоналістична історіографія створили версію за якою Вишневецький був проголошений організатором запорізького козацтва і засновником «фундатором» З. С., при чому збудована фортеця на острові Мала Хортиця ототожнювалася з З. С., а Вишневецький — з героєм старовинної укр. народньої пісні козаком Байдою. Насправді фортецю на о. Мала Хортиця була заснована Вишневецьким для наступу на запорожців».[108a]

Автор цих рядків, джерельно довів фальсифікацію історичних документів Голобуцьким,[109] вказуючи на те, що він намагався протиставити козацькому замкові на острові Хортиця неіснуючу ще тоді Запорізьку Січ на острові Томаківці. І саме тому, що в праці Голобуцького «Запорожское Казачество» майже в кожному розділі знаходимо зловживання і фальсифікацію історичних джерел — вона є клясичним прикладом спотвореної історії українського козацтва.

З інших істориків слід згадати Олексія Барановича, автора цікавої розвідки «*Население предстепной Украины в XVI в.*»,[110] монографії «*Украина накануте освободительной войны середины XVII в.*» (Москва 1959) і інших праць з історії козаччини. Зокрема студія Барановича про населення передстепової України в початках розвитку козацького руху має значення в дослідах ранньої козаччини. З інших істориків слід згадати Д. І. Мишка, автора праці «*Соціяльно-економічні умови формування української народности*» (Київ 1963), «*Северин Наливайко*» (Київ 1962) і «*Українсько-російські зв'язки в XV-XVI ст.*» (Київ 1959). Перша праця досліджує головно соціяльне і економічне положення селянської верстви на Україні в XV і першій половині XVI ст., залишаючи і нерозв'язуючи питання початків козаччини. Праця про Северина Наливайка є популярним історичним нарисом, призначеним для шкільного вжитку. Початки українського козацтва Мишко коротко висвітлює в своїй праці про українсько-російські зв'язки. Він пов'язує виникнення козаччини із втечею селян і міського населення від «нестерпного соціяльно-економічного і політичного гніту» — із тих втікачів виникнули перші загони запорозьких козаків. В противагу до Голобуцького, автор уважає, що Д. Вишневецький «підтримував зв'язки із запорозькими козаками».[111]

Питання ранньої козаччини також заторкує І. Д. Бойко в недавно виданій праці «*Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII століття*» (Київ, 1963). Він головно насвітлює економічне положення козацтва. Він розрізняє різні групи козаків, а головно

[108a] «*УРЕ*», Київ, 1961, стор. 181-182.

[109] Л. Винар, *Князь Дмитро Вишневецький,* стор. 100-101.

[110] А. И. Баранович, Насиление Предстепной Украины в XVI в., *Исторические Записки,* ч. 32. 1950, стор. 198-232.

[111] Д. І. Мишко, *Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст.,* Київ, АН УРСР, 1959, стор. 110.

«козаків-землян» (це на думку автора «козаки-шляхтичі») і «козаки міщанського та селянського походження». Історик не взяв до уваги тодішнього українського боярства, яке він мабуть утотожнив із «українською шляхтою». Проте в основному його студія вносить дещо нового в дослідження українського XVI-го століття в царині економічної історії.[112]

З інших праць українських істориків згадаємо монографію *«Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії»* (Київ, 1961) О. М. Апанович і *«Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу»* (1954) авторства К. Гуслистого і Апанович. Хоча ці праці відносяться головно до XVII стол., проте в них знаходимо деякі міркування відносно початків українського козацтва. На думку Апанович, козацька Січ постала в першій половині XVI століття, а основну масу запорозького козацтва становила «козацька голота, сірома», завдяки цій «голоті» і розвинулося козацтво. Як бачимо, думки Апанович збігаються із твердженням Голобуцького.

Під кінець нашого огляду згадаємо декілька праць советських істориків, які появилися за межами України. На окрему увагу заслуговують праці Н. Мохова про українсько-молдавські зв'язки.[113]

Як відомо, Молдавія відіграла значну ролю в формуванню українського козацтва. Вона служила своєрідною лицарською школою для козаків, які в XVI стол. намагалися здобути престіл молдавського господаря для своїх претендентів. В другій половині XVI стол. занотовуємо понад 20 значніших козацьких походів на Молдавію. Мохов у своїй праці підкреслює ролю українського козацтва, як союзника молдавян в боротьбі із Туреччиною і Кримом. Рівночасно подає деякі інформації про участь молдавян в козацьких походах і козацькому війську. Історик присвячує окрему увагу Вишневецькому, Підкові і іншим претендентам на господарський престіл. Не зважаючи на своєрідну тенденційність в питаннях соціяльних і політичних, праця Мохова є цінним вкладом в сучасну історіографію ранньої діяльности українського козацтва.

Із інших істориків згадаємо М. А. Алекберли, автора монографії *Боротьба украинского народа против турецко-татарской агресии во второй половине XVI- первой половине XVII веков* (Изд. Саратовского Ун-та, 1961). В цій праці автор доволі докладно аналізує взаємини і боротьбу українських козаків з Кримом і Туреччиною.

На цьому можемо закінчити наш огляд праць советської історіографії, присвячених початкам української козаччини. В короткому нарисі не було можливим охопити всі праці із тематикою генези і ран-

———

[112] Економічно-історичним дослідам в Україні присвячена праця С. Ю. Процюка «Економічно-історичні дослідження на Україні», Сучасність, чч. 4-5, 1964.

[113] Н. А. Мохов, «Восстание украинских и молдавских крестьян под руководством Мухи в 1490-1492», Известия Молдавского филияла АН СССР, 1953, ч. 3-4, *Очерки истории Молдавско-Русско-Украинскихъ связей,* Кишинев, АН СССР, 1961.

ньої діяльности українського козацтва. Автор обмежився лише до найважливіших студій, які відзеркалюють основні погляди поодиноких істориків і окремих історичних шкіл на розвиток українського козацтва. Також не включено обговорення окремих збірок історичних документів-джерел до студіювання козаччини.

Загалом можна ствердити, що дотепер немає в історичній літературі спеціяльної наукової монографії про початки української козаччини, в якій повністю була б насвітлена проблема генези і розвиток козацької організації.

Мемуаристика і біографія

Наталія Полонська-Василенко

СТОРІНКИ СПОГАДІВ

Український Вільний Університет

Український Вільний Університет переходить тепер до нового етапу свого життя. Бурхлива доба масової еміґрації професури та студентства 1949—1950 рр. тяжко відбилася на його стані: в університеті залишилася невеличка група професорів і студентів. Довелося скорочувати, а згодом і зовсім припинити авдиторне навчання. Але тепер, після десяти років вимушеної перерви, УВУ знову повертається до виконання свого основного завдання й відкриває свої двері молоді для авдиторного навчання.

Згадується історія УВУ, з яким уже 21 рік тому зв'язала я своє життя. Український Вільний Університет, що його створила перша українська еміґрація, відбив у своїй історії ті зміни, що переживала ця еміґрація, і жив її життям. Там, за «залізною заслоною», ми мало знали про УВУ. Доходили спочатку, в 1920-их роках, час до часу видання УВУ, але пізніше вони зникли, а в бібліотеках Советського Союзу те, що одержано було раніш, опинилося в «секретних» відділах, приступних тільки для партійних. Що більше робився гніт марксизму та переслідування вільної думки, тим яскравішим здавалося сяйво того світоча вільної науки, що запалила українська еміґрація в Празі — Українського Вільного Університету. Але тільки в 1939 році, коли після прилучення Західньої України до УССР, для вчених Наддніпрянської України було відкрите вікно на захід і стали приступні бодай частково видання еміґрантів з Праги, Варшави, Відня — перед нашими очима повстав у яснішому вигляді Український Вільний Університет; ми побачили, як багато зробила наша еміґрація. Встановлювалися зв'язки між вченими Києва, Харкова, та інших академічних осередків з «підсоветської» України зі Львовом, а згодом і з «Золотоверхою Прагою».

У Львові влаштовувалися наукові з'їзди та конференції з участю наддніпрянських вчених; до Києва приїжджали вчені з Західньої України. У кінці травня- на початку червня 1941 року у Львові відбулася Наукова Сесія АН УРСР, присвячена історії, етнографії та історії літератури. У ній брали участь вчені Києва (А. Ю. Кримський, О. П. Оглоблин, Н. Д. Полонська-Василенко, В. П. Петров та інші) і Москви (Б. Д. Греков, В. І. Пічета). Три дні тривала конференція.

Зав'язувалися наукові зв'язки, складалися пляни спільної праці. Зміцнювався зв'язок «Соборної України».

Хоч про можливість нової війни вічно говорилося, але все-ж раптовий напад німецьких аеропляні 21 червня 1941 року був дійсно громом з ясного неба. У нашому помешканні, в момент виступу Молотова по радіо, засідала група вчених, яка під проводом мого чоловіка, О. М. Моргуна, розробляла плян багатотомового видання історії українських килимів.

Війна застала мене в апогеї моєї наукової праці: я була старшим науковим співробітником Інституту Історії України Академії Наук і професором Київського Державного Університету. У друкарні Академії лежала моя монографія «Заселення Південної України в XVIII ст.», І-й том, з цінними рукописними мапами XVIII ст. (все це спочатку війни було спалено разом з іншими рукописами). На черзі стояли 2-й том цієї праці та збірник документів до історії заселення Південної України. Наукове життя обірвалося з початком німецької окупації Києва. Академія Наук, Університет та інші високі школи закрито. Цінні збірки Бібліотеки Академії Наук та музеїв спішно вивозили до Німеччини. Середні школи закрито. Масу молоді депортовано було на примусову працю до Німеччини.

У грудні 1941 року я була призначена на посаду директора Київського Центрального Архіву Давніх Актів. Але життя складалося так, що для наукової праці не залишалося часу: щоденна служба в Архіві — до 6-ої год. вечора; холод в неопаленому будинку університету; холод дома; відсутність електрики (освітлювалося помешкання каганцями, електричне освітлення давали тільки німцям та зв'язаним з ними дольметчерам та фолькс-дойчам і т. д.); голодне існування, бо ціни на базарах були неймовірні, — все це позбавляло надії на можливість наукової праці. До того під час евакуації Академії було вивезено всі мої архівні матеріяли, незакінчені праці і т. д.

Безвихідність становища погіршували повітряні напади совєтської авіяції на Київ: з весни 1943 року час од часу вночі над Києвом сяяло зловісне «сонце Сталіна» — величезні парашути з ліхтарами оранжевого кольору, які освітлювали місце, де мала впасти бомба. Таке «сонце» освітило одного вечора тиху Тарасівську вулицю, де ми мешкали; бомба впала на старенький будинок на сусідній Микольсько-Ботанічній вулиці, де не було жадних «об'єктів». Жити в Києві стало не тільки тяжко матеріяльно та інтелектуально, але й небезпечно.

Ще з 1939 року встановилися дружні стосунки між нами особисто та українською інтеліґенцією у Львові. Ці стосунки створилися завдяки тимчасовому побутові мого чоловіка у Львові в 1939 році і були закріплені завдяки моїй участі у Сесії Академії Наук у Львові перед самою війною. У Києві в 1941—1943 рр. була група галицьких громадських діячів, які допомагали нам, українській інтеліґенції морально та матеріяльно і сприяли переїздові до Галичини. Я й мій чоловік дістали запрошення на працю у Львові. Проте німецьке начальство поставилося неґативно до нашого переїзду: воно заявило,

що не можна позбавляти Київ української інтеліґенції (а хіба вона була німцям потрібна ? !). Так довелося відмовитись від переїзду з бібліотекою й рукописами, щоб провадити у Львові наукову працю.

Літом 1943 року ми поновили наші заходи щодо переїзду. Директор РСУК-у (Ревізійного Союзу Українських Кооперативів), Юліян Павликовський, повідомив мого чоловіка, що йому забезпечено посаду консультанта РСУК-у. Нарешті, напередодні загальної евакуації Києва, 19 вересня 1943 року, покинули ми Київ, наше затишне помешкання на Тарасівській вулиці, нашу бібліотеку, що мала понад 7.000 назов книжок, та сотні тек з матеріялами, яких вистачило б на десятки монографій. Обставини склалися так, що ми виїхали в звичайному пасажирському вагоні й могли взяти з собою тільки ручний багаж.

Чоловік мій, дійсно, дістав посаду в РСУК-у; моє ж становище було гірше: німецьке командування не затвердило мене на посаді, резервованій для мене в одному з музеїв. На допомогу прийшло «Українське Видавництво», яке замовило мені велику працю («Україна в XVIII ст.»). Як я довідалася від директора Видавництва д-ра М. Шлемкевича, рукописи, що їх пізніше евакувало Видавництво, здебільшого загинули в дорозі.

Проте життя у Львові незабаром стало також небезпечним: наближувався фронт. Професор Д. І. Дорошенко, з яким я інтенсивно листувалася і якому я ще з Києва надсилала мої рукописи для видання,[1] допоміг нам переїхати до Праги. Він дістав запрошення від УВУ для мене і професорів О. Оглоблина та П. Коваліва. Але цього було ще замало; треба було пройти складні формальності. У Західній Україні життя під німецькою окупацією було значно ліберальніше, ніж у Києві, але все ж і там німецький контроль був міцний. Дістати дозвіл на переїзд до Праги було дуже важко, а ще тяжче було дістати дозвіл німецької влади Протекторату на в'їзд до Праги і побут там. Завдяки полковникові А. Бізанцу, дістали ми і то з великими труднощами дозвіл на виїзд зі Львова, і після складних перипетій, професор Д. І. Дорошенко таки здобув для нас дозвіл оселитися в Празі.

Український Вільний Університет містився в невеликому приміщенні на вулиці, що називалася «Ve Smečkach». Він переживав тоді тяжкі часи; мабуть це був найтяжчий період його існування в Празі. Пройшли безповоротно роки блискучого розквіту 1920-их років, коли молодь, що вийшла з України з армією УНР та УГА, масово вступала до УВУ та до Сільсько-Господарської АкадемІї в Подебрадах. У роках 1921—1922 загальне число студентів УВУ сягало 874 чолов. Протягом першого десятиліття в УВУ студіювало 7.800 осіб; протягом наступного дасятиліття — 1931—1941 — студіювало 3.366 осіб, а разом за 20 років — біля 12.000 осіб. УВУ був не тільки університетом — він став осередком наукового життя української еміґрації в Празі;

---

[1] Так надруковано було в 1944 році мою книжку: «Київ часів Володимира та Ярослава», видавн. Ю. Тищенка (Сірого).

біля нього купчилися наукові товариства — медичне, правниче, природників. Найбільше значення мало Історично-Філологічне Товариство, засідання якого притягали багато слухачів. На цих засіданнях за весь час було прочитано та обговорено понад 500 доповідей; Товариство видало 5 томів своїх праць.

Але з 1930-их рр., а особливо за німецької окупації, УВУ переживав добу занепаду. Чеська влада, шукаючи зближення з СССР почала ліквідувати українські високі школи. Закрито було Український Педагогічний Інститут у Празі і майже законсервовано було Подєбрадську Академію. Але УВУ зацілів. Він лише поволі занепадав, зокрема в 1939—1945 роках. Зменшилося число професорів і студентів, майже припинилося авдиторне навчання.

Такий був Український Вільний Університет, коли в березні 1944 року приїхали ми до Праги. Тоді ж приїхав до Праги історик права, професор Л. О. Окіншевич.

Ректором УВУ був тоді професор О. Колесса, а наступного року — 1945 — професор А. І. Яковлів (за традицією УВУ, чергувалися професори Філософічного та Правничого Факультетів). Деканами були: Правничого факультету — Л. Шрамченко, Філософічного — Д. Дорошенко, а після нього — В. Щербаківський. Серед професорів та доцентів Філософічного факультету були: Д. Антонович, М. Андрусяк, Л. Білецький, о. А. Волошин, Б. Крупницький, Б. Матюшенко (помер на другий день як ми приїхали до Праги), І. Мірчук (був мобілізований і зрідка появлявся у військовому одязі), С. Наріжний, А. Панкевич, П. Феденко; серед професури Правничого факультету: О. Баранів, О. Гайманівський, М. Добриловський, В. Доманицький, І. Кабачків, В .Орелецький, Я. Падох, В. Садовський, А. Яковлів та інші.

Життя УВУ за останній рік німецької окупації найбільше виявлялося в діяльності Історично-Філологічного Товариства; воно, як я вже згадувала, мало часті засідання, які, не зважаючи на сумні, тривожні часи, збирали багато слухачів. На цих засіданнях виступали не раз і ми, члени Товариства з Наддніпрянської України.

Прага жила спокійно в часи, коли повітряна війна доходила свого апогею. Повітряні атаки союзників знищили чимало великих міст Німеччини. Пригадую, як трусилася земля в Празі під час бомбардування Дрездену. Над Прагою пролітали ескадрилі по кілька разів на день; «алярми» заганяли пішоходів до пивниць, але населення вірило, що Прага не буде бомбардована. Тяжко сказати, на чому базувалася ця певність, але вона була,і дійсність нібито виправдувала її. Тільки 14 лютого 1945 року був перший налет на Прагу. Ескадрилья пролетіла вузькою смугою над містом і знищила багато будинків. Тоді ж знищено було будинок Музею Української Визвольної Боротьби.[2]

Становище в Празі стало небезпечне. Наближалися советські війська і була втрачена віра в недоторканість Праги щодо повітряних

[2] Тоді забито було дружину І. Мазепи та їхніх внуків. (П. Феденко: Ісаак Мазепа. Лондон, 1954, стор. 137, 138).

атак. У розмовах при зустрічах домінувала тема — що робити? Виїздити з Праги? Чи залишатися?

Це питання, звичайно, хвилювало і професорів УВУ. Серед них було чимало оптимістів, які вірили, що престиж Чехо-Словацької держави може захистити УВУ, як установу, що ввесь час була під опікою Чехії. Професори сподівалися, що їх врятує чеське громадянство й вірили в силу чеських пашпортів. Багато старих еміґрантів думали, що большевики змінилися. Дружина Д. В. Антоновича згадувала, як переконувала вона професорів М. Славинського та В. Садовського виїхати з Праги, але обидва вони залишилися в надії, що «большевики тепер зовсім іншими стали».[3]

Пригадую засідання Філософічного факультету десь на початку квітня 1945 року. Обговорювалося питання — що робити УВУ? Професори з Наддніпрянської України радили евакуювати УВУ як установу, з його бібліотекою, усім архівом та персональним складом. Ця пропозиція дістала більшість голосів, і тому було ухвалено вжити заходів, щоб евакуювати бібліотеку та архів УВУ і персонал. Тому, що в бібліотеці було чимало дублетів та маловартісних книжок, було створено комісію, яка повинна була переглянути бібліотеку й відібрати цінніші книжки.

Але рішення Філософічного факультету не зустріло підтримки з боку Правничого факультету та Сенату УВУ .Взяла гору протилежна пропозиція: УВУ повинен залишитися в Празі і продовжувати своє життя: залишити в Празі бібліотеку та Музей Української Визвольної Боротьби та залишити й банкове конто УВУ. Промотор цієї пропозиції мальовничо оповідав, як повинно бути: прийде от совєтський комісар до УВУ й спитає: хто ректор? Хто проректор? Хто декани? Де бібліотека? і т. д. Тому, мовляв, неможливо вивозити УВУ. Були навіть голоси, що УВУ не має права виїхати, бо його підтримував Чеський уряд. Компромісне рішення було: дати безтермінові відпустки професорам, які хочуть виїхати та видати їм невеликі суми грошей. Суми ці були як на ті часи зовсім мізерні.

У зв'язку з такою постановою УВУ, спішно переведено було вибори президії: замість професора А. Яковліва, на ректора обрано о. Августина Волошина, колишнього Президента Закарпатської України; на декана Філософічного факультету, на місце В. Щербаківського — професора Панкевича, на декана Правничого факультету — професора О. Гайманівського.

Дійсно, до УВУ прийшли аґенти «СМЕРШ»-у, спитали, хто стоїть на чолі, й заарештували ректора о. А. Волошина; згодом його було закатовано.[4] Арештували деканів, секретаря УВУ полковника М. Росиневича та багато професорів. Бібліотеку, архів та банкові вклади було конфісковано й вивезено. УВУ у Празі перестав існувати.

---

[3] К. Антонович. «Перегорнута сторінка життя». «Українська Літературна Газета». Мюнхен, 1959, ч. 3, стор. 7.
[4] Н. Синевирский. «Смерш», стор. 95.

Цими днями в «Українських Вістях», у статті професора В. Іваниса — «З листів інж. В. Х. Проходи» — знаходимо дуже важливий спогад В. Проходи: він сидів в Лук'янівській в'язниці у Києві; «у другій половині травня (1945 року) з Праги Чеської літаком доправили близько 50 українців, між якими були професори: М. Славинський, В. Садовський, М. Добриловський, лектор О. Безпалко, д-р М. Галаган, інженер М. Сипко, д-р Сухоручко-Хословський, інж. М. Росиневич; Росиневича задушили блатні; пізніше загинули — М. Славинський, Фещенко-Чопівський». Так, — пише він далі, — «один за одним загибали, але не здавалися українські могікани визвольних змагань».[5]

Тоді ми ще не знали всього того, про що писав інж. Прохода. Але нам було ясно, що залишатися в Празі не можна. Почали шукати засобів як виїхати. Виявилося, що існують різні аґенти, які за великі суми допомагають виїхати; найкращою валютою були сиґарети. Тяжко було знайти залізничників, щоб могли допомогти найняти товаровий вагон, який причеплюється до потягу. Хтось із нашої групи, здається В. В. Міяковський, домовився з одним українським студентом, що за велику кількість сиґарет обіцяв влаштувати виїзд. Сиґарети з трудом були зібрані. Але несподівано, напередодні виїзду, той студент відмовився виконати свою обіцянку. Відчай охопив нашу групу. Здавалося, виїзд з Праги був неможливий. Проте, за кілька днів після енергійних розшуків, знайдено було іншу можливість «придбати» вагон за сиґарети і, нарешті, ми виїхали з Праги. Їхали в товаровому вагоні: професор О. П. Оглоблин з родиною, професор П. К. Ковалів з родиною, С. Драгоманов з родиною; професор В. В. Міяковський, з родиною, сестра Лесі Українки — О. П. Косач — Кривенюкова з сином; я з моїм чоловіком та декан Філософічного факультету, професор В. М. Щербаківський. До нас приєдналося ще одне українське подружжя, прізвище яких я забула. Крім того, з нами їхав улюблений кіт Оглоблиних, привезений з Києва.

Метою нашої подорожі була Баварія, по можливості Авґсбурґ. Головне було — переїхати чеський кордон раніш, ніж Чехія буде окупована советськими військами. Нас попереджали в Празі, що останніми днями збільшилися повітряні налети, і можливо, що залізниця буде пошкоджена; тому треба мати на увазі, що доведеться частину шляху пройти пішки. Ця пересторога мала наслідком те, що деякі члени нашої групи, зокрема найстарші віком — ми з чоловіком та професор Щербаківський — покинули свої книжки та рукописи в Празі Ми сподівалися, що в Празі вони збережуться, а в дорозі можуть загинути.

Їхали ми в напрямку на Вінтерберґ, а звідти — на Пассау. Інші залізниці були зруйновані налетами. До Вінтерберґу, за нормальних умов, ішли потяги 8 годин. Нам довелося їхати 9 діб... Подорож

---

[5] «Українські Вісті», 1965, ч. 33-34, стор. 8-9. – К. Антонович, оповідаючи про арешт М. Славинського та В. Садовського, помилилася: вона пише, що М. Славинський помер у Відні. В. Прохода був свідком його смерти у Києві. «Українська Літературна Газета», 1959, ч. 3, стор. 8.

була страшна. Наш вагон, здається, на кожній станції відчеплювали, він стояв іноді кілька днів. За той час ми ходили, просили начальство, знову комусь давали сиґарети і, нарешті, ми рушили, але на ближчій станції, іноді через півгодини, нас знову відчеплювали. Під час одної з таких зупинок ми зустріли на плятформі професора Д. І. Дорошенка. Виявилося, що він їхав з дружиною в вагоні козаків іншим потягом, і ми кілька разів пізніше зустрічалися з Д. І. Дорошенком на станціях, звідки то його потяг ішов раніш, то наш. Важко сказати, що викликало ці затримки в дорозі; висловлювалося припущення, що чехи свідомо затримували наш вагон, про який було відомо, що це вагон Українського Університету. Було багато нападів американських літаків; ми мусіли ховатися в бомбосховищах та в ярах. Нарешті доїхали до Вінтерберґу, до самого кордону Чехії. Приїхали і . . . стали. Наш вагон відчепили від потягу. Ми почали ходити до начальства станції, благати, носити сиґарети. А поки просили — американські літаки розбили залізницю та потяг, яким так мріяли їхати ми . . . Довелося шукати помешкання в місті. Там пережили ми капітуляцію III Райху й прихід американського війська. Ішли тижні, а ми все сиділи в Вінтерберзі і не мали можливости виїхати. Дочекалися ми до того, що вже почали нишпорити совєтські аґенти, й міська чеська влада намовляла нас повертатися «на родину». Нарешті, вже в кінці травня , пощастило нашій групі найняти вантажне авто й переїхати до Баварії. Ми оселилися біля Пассау, в маленькому селі Трасфельдені.

Почалося ориґінальне життя. Ми оселилися у великій залі місцевого «ґастгаузу». Там стояли ліжка, вкриті соломою, і два столи. До нас приєднався професор Окіншевич, а з ним група київських кооператорів. У залі опинилося 32 особи — віком від 8 місяців (внук Міяковського) до 70 років (О. М. Моргун). Цей «мікрокосмос» жив своїм відокремленим життям: молодь закохувалася, відбувалися шлюби; ховали покійників.

Село було оточене чудовим лісом, де було багато малини, чорниць, грибів. На деревах плигали білки, на полянах випасалися дикі кози. Ранками село поринало в густому тумані і здавалося, що це не село, а острів в океані, береги якого позначали ближчі дерева. І здавалося, що поза цим селом вже й немає життя — самий туман.

Але не можна уявляти собі, що населення «гастгаузу» у Трасфельдені вело тільки веґетативне життя. У куточку залі, за столом, що його зробив Дмитро Оглоблин для свого батька, професор О. П. Оглоблин продовжував свої студії над походженням «Історії Русів». Коли стихав гамір 30-ти голосів населення залі, чути було цокання маленької машинки до писання: це Н. Д. Полонська-Василенко ставила машинку на стілець і, примостившись на валізі, друкувала свої спогади про любий Київ . . . В. В. Міяковський, за допомогою молодих членів населення залі, влаштував виставку місцевих грибів, з науковими поясненнями, і населення Трасфельдену та сусідніх сел з інтересом відвідувало її.

Індивідуальною працею не обмежувалося наше культурне життя в глухому баварському селі. З ініціятиви В. В. Міяковського, відроди-

лося там Історично-Філологічне Товариство при Українському Вільному Університеті. Щотижня відбувалися засідання під головуванням О. М. Моргуна, найстаршого віком члена Товариства, і майже всі члени Товариства робили доповіді, що часто викликали палкі дискусії.

Коли почало налагоджуватися залізничне сполучення, професор П. К. Ковалів поїхав на «рекогносцировку» до Мюнхену та Авґсбурґу і привіз вістку, що в Мюнхені зібралася група професорів УВУ, яка хоче відродити Університет.

Ця вістка дала нам надії на майбутнє і ми вирішили їхати до Мюнхену. На початку листопада 1945 р. вантажна машина мюнхенського Українського Комітету привезла до Мюнхену Ковалівих і нас — мене з моїм чоловіком. Там ми з Ковалівим негайно включилися до складу УВУ.

Відродити УВУ було справою нелегкою. Він не мав ні коштів, ні бібліотеки. Він мав тільки групу патріотів, людей з твердою волею та бажанням відродити на мюнхенському ґрунті УВУ, цей найкоштовніший твір української еміґрації. Поволі почали скупчуватися професори, що розсіялися по всій Баварії. УВУ не мав ще приміщення, і перші організаційні засідання відбувалися в помешканні М. Т. Томашівської на Макс-Веберпляц. На першого ректора УВУ був обраний професор В. М. Щербаківський; серед ініціяторів відродження були: професори — І. І. Мірчук, Д. І. Дорошенко, О. І. Баранів, П. К. Ковалів, П. П. Курінний та інші, яких я вже не пригадую. Ґроно ініціяторів швидко зростало; до нього приєднувалися колишні професори Празького УВУ і вчені як зі Східньої, так і з Західньої України. Протягом перших років тут були: професори — М. Андрусяк, Л. Білецький, Ю. Бойко, Г. Ващенко, М. Васильєв, І. Витанович, М. Гоцій, В. Гришко, В. Державин, Г. Закревська, К. Кисілевський, Б. Крупницький, П. Курінний, В. Кубійович, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, В. Орелецький, Ю. Панейко, Н. Полонська-Василенко, В. Петров, Ю. Шерех-Шевельов, В. Янів та інші. Словом, на початку мюнхенського періоду УВУ, під гаслом «Свобода науці», зібралися представники науки західних і східних земель України, католицького і православного віровизнання, і творили во ім'я науки Соборну Україну.

Ідея відродження УВУ знайшла підтримку; її підтримала українська громадськість, німецькі установи — Міністерство Освіти Баварії, Міська Управа та керівники шкільної освіти Мюнхену, відділ вищої освіти при Американському Військовому Правлінні Баварії, а головне — українська молодь. Наслідком спільної дії всіх цих чинників, вже восени 1945 року УВУ мав велике гарне приміщення в німецькій школі на Версайлерштрассе, право користатися авдиторіями, окремі помешкання для канцелярії, бібліотеки. Там Університет пробув до 1962 року. З осени 1945 року університет розпочав авдиторне навчання на двох факультетах (філософічному та права і суспільних наук), надання наукових ступенів та видавничу діяльність. Перші почесні докторати були присуджені видатним вченим, професорам УВУ празької доби: Д. І. Дорошенкові, В. М. Щербаківському та А. І. Яковлеву. Тим підкреслювалась тяглість двох етапів історії УВУ — Празького та Мюн-

хенського. Ця тяглість, краще сказати, єдність, виявилася у Статуті УВУ, який прийнятий був в Мюнхенському УВУ і який не зазнав великих змін.

Відродження УВУ на новому ґрунті дало блискучі овочі. Ніколи університет не мав такого великого педагогічного складу: року 1947 було біля 70 професорів та викладачів. Число студентів сягало понад 500 осіб на обох факультетах. Частина студентів знайшла приміщення в гуртожитку ЛУПВ (Ліга Українських політичних Вязнів) на Фюріхштрасе (в «Фюріхшуле») з повним утриманням; була спеціяльна їдальня — «Наша хата».[6]

Масова українська еміґрація за океани в 1949—1950 роках перервала дальший розвиток УВУ. З 1949 року УВУ на деякий час обмежив свою діяльність підготовкою нових наукових кадрів, наданням академічних ступенів та науково-дослідчою працею й видавництвом творів своїх професорів.

Такі спогади викликає новий етап в історії УВУ — поновлення його основної праці — авдиторного навчання.

Пройшло 20 років з того часу, коли купка професорів УВУ, біженців з Золотої Праги, які нічого з собою не мали, що містилися десь на «нарах» у таборах для «ДіПі», годувалися таборовою зупою; які удруге в житті втратили усе, але зберегли святий вогонь в своїх душах і девіз «контра спем-сперо» — вони наважилися серед руїн Баварської столиці відродити Український Вільний Університет. Вони нічого не вивезли з Праги, тільки оцей символ — «УВУ» — Український Вільний Університет, той вогник, який запалено було ще у Відні, вогник, що сяяв у Празі і який вони, як огонь Прометея, принесли до Мюнхену. Справа була ніби-то безнадійна, але віра й відданість справі перемогли. Цей момент історії УВУ нагадує сучасність. Але тепер ми маємо десятки професорів УВУ, які розсіялися по всьому світі і мають ґрунт під ногами. Ми маємо десятки молодих талановитих вчених, які повинні стати на зміну нам, старшим своїм вчителям, і взяти з наших стомлених рук той вогник, той світоч вільної української науки, який підтримували старі вчені протягом свого життя, щоб зберегти його для вільної України.

Літом 1965 року, на літні курси, що були першою спробою відродити УВУ, з'їхалися українці з цілого світу: з Канади, ЗДА, Бразилії та з різних країн Европи. Незалежно від наукової сторони справи — важливе було те, що з'їхалися вони — наша молодь, наше майбутнє — об'єднані бажанням вивчати Україну. В цьому, в цих літніх курсах, був прообраз нового відродження УВУ.

---

[6] Інформація члена Управи ЛУПВ д-ра Олекси Вінтоняка.

Василь Дубровський

ПРОФ. В. Г. ЛЯСКОРОНСЬКИЙ

З Василем Григоровичем *Ляскоронським* я познайомився в 1915-му році, коли вступив на перший курс Історико-Філологічного Інституту кн. Безбородька в Ніжені. Він був тоді вже літньою людиною (нар. 5 січня 1860), середнього росту, зі зморшкуватим обличчям, опоясаним сивуватою підстриженою борідкою, в гарно пошитому, здавалося, модному, клітчастому костюмі, він справляв приємне враження своєю надзвичайною ввічливістю, спокійним завжди рівним голосом і притягав до себе слухачів добрим виразом світлих очей і дружнім ставленням до всіх. Всі, без винятку, студенти щиро шанували його. За всі чотири роки мого перебування в Інституті не трапилося жодного випадку конфлікту поміж ним і будьким з студентів, хоч це траплялося іноді з іншими професорами. Світлий спогад про нього залишився у мене назавжди.

Вже на початку його викладів «російської історії», ми знали з словесної традиції від старших студентів, що В. Г. Ляскоронський був учнем відомого українського історика В. Б. Антоновича в Києві, що він є знаний не тільки як історик України, але й як один з нечисленних ще тоді українських археологів, і що він належить до наукової школи «обласного дослідження України». Дійсно, його найбільш знаною працею була дисертація-«История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII стол.» (Київ 1897). Поруч з тим дуже солідно виглядало його видання в перекладі російською мовою записок інженера Бопляна, що будував в першій половині XVII ст. Кодацьку фортецю на доручення польського короля — «Гійом-Левассер де Боплан і його історико-географічні праці про Південну Росію» (Київ 1903), де було додано досконало зроблені репродукції мап Бопляна щодо України й її частин — воєвідств. Ці мапи, друковані чорним кольором, В. Г. Ляскоронський власноручно зафарбував аквареллею в різні кльори для різних воєвідств. Це було дуже цінне джерело для історії України, до того ж із численними змістовними примітками-поясненнями видавця-редактора В. Ляскоронського.

Вже з першої лекції ми відчули його вагу, як вдумливого дослідника, що вміє намічувати історичні проблеми й оригігально розв'язувати їх, іноді всупереч загальній думці інших істориків (як це було, наприклад, із його книжкою — «Киевский Вышгород в удельно-вечевое время», (Київ 1913 р.). Як лектор, він не ораторствував, не напружував ніколи голосу, не акцентував того чи іншого пасажу, викладав тихим голосом, ніби розмовляв сам з собою. Не зважаючи на таку неефективну маніру лекторування, в його авдиторії була постій-

на увага й повна тиша. Хоч його лекції з російської історії були вже видані ротаторним способом попередніми генераціями студентів, і В. Г. Ляскоронський мало чого змінював чи додавав до них, але ж багато хто з студентів, в тому числі і я, робили записки або замітки під час слухання його викладів. Причиною такої уваги була глибока ерудиція цього професора, що одразу з першого слова підносив нас від шкільного догматичного опису історичних подій до критичної лябораторії вченого дослідника, який не оповідає, а аналізує факти минулого, перевіряючи джерела й достовірність іхніх свідчень. Така поглиблена, деталізована праця щодо історії України викликала затримку в темпі викладу курсу «історії Росії», що на першому році навчання зводилася власне до історії України, починаючи з передісторичних часів її. За рік систематичних викладів В. Г. Ляскоронський встиг дійти тільки до часів перед охрещенням України. Особливо докладно професор зосередився на критичному огляді відомостей про Україну Геродота й інших античних авторів. Багато з деталей його лекцій здавалися мені та й іншим студентам цікавою й немаловажною новиною. Майстерне й контрольоване сполучення писемних відомостей з матеріяльними здобутками археології приносило плодючі наслідки.

Наприкінці першого року я думав: курс «Історії Росії» у проф. В. Г. Ляскоронського триватиме три роки, відповідно до програми Інституту. Якщо він закінчує перший рік лекцій часами Святослава Завойовника, то яким віком він спроможеться закінчити «історію Росії» на третьому році навчання? Вихід знайшовся інший, ніж мені думалося. Виклади другого року В. Г. Ляскоронський почав із справжньої історії Росії (Московщини) за часів Івана III. На запитання слухачів:

— «А як же нам бути з століттями, що ми їх перскочили?» — В. Г. Ляскоронський дуже лагідно пояснював, що ми повинні самі простудіювати їх за курсами історії, що вже існують, тобто по книжках інших авторів. Він же має завдання навчити нас методам історичного дослідження й системи, а не переказувати механічно факти в їх хронологічній послідовності. В цьому була несумнівна логіка думання історика-дослідника, а не історика-літописця. Так ми провели другий рік лекцій з історії Росії, не переступивши далі XVI століття. На третьому році В. Г. Ляскоронський викладав вже тільки для Історичного Відділу (були ще — Літературно-Мовознавчий та Відділ Клясичної Філології). Для нас він тоді оголосив «спеціяльний курс — Історії Московського університету в XVIII столітті». Його джерелами, крім небагатьох вже опублікованих книжок і статтей, були архівні матеріяли, що їх він розшукав у Московських і Петербузьких архівах і систематизував у послідовний курс викладів. Цей курс був його оригінальною й новою творчістю: жодних ротаційних видань цього курсу з попередніх років не існувало. Тому студенти, в тому числі й я, записували лекції В. Г. Ляскоронського якнайстаранніше й систематично. На жаль, всі мої студентські «скрипти» залишилися в моїй бібліотеці в Харкові, коли я виїхав звідти в 1943 році, — певно все це загинуло.

В. Г. Ляскоронський викладав нам також французьку мову два роки: в перший рік це була історична граматика французької мови. Це було дуже цікаво, бо лектор виявляв глибоке знання як латинської, так і середньовічної французької мов, Але практичного значення це не мало, бо навчитися розмовляти французькою мовою від таких лекцій було цілковито неможливо. На другий рік В. Г. Ляскоронський, певно вважаючи нас вже підкованими «граматично», почав з нами читання твору Вольтера — «L'Histoire de Charles XII».

Це мало відношення до історії України початку XVIII стол., і тому було значно цікавіше, ніж історична граматика французької мови. Від цих лекцій В. Г. Ляскоронського у мене й у всіх інших студентів залишився найприємніший спогад. В. Г. Ляскоронський був найменш вимогливим до нас на іспитах: більше він сам оповідав знову, нагадуючи нам забуті лекції, ніж самі студенти відповідали.

Після большевицького перевороту в 1917 році настали тяжкі часи в Україні: вартість грошей швидко падала, професорської платні, високої в передреволюційні роки, не вистачало вже на задоволення основних життєвих потреб насущного характеру. Щоб забезпечити Інститут і квартири професорів і службовців дровами на зиму, директор Інституту, тоді проф. Козловський, розпорядився, щоб зрубати частину старих дерев Гоголівського парку, що належав до Інституту й його оточував. Служники Інституту всю осінь і початок зими, ще перед великими снігами, пиляли й кололи дрова та складали їх в скирди. А коли дрова підсихали, то розвозили їх ручними тачками по професорських кватирах, авдиторіях, в бібліотеку, до гуртожитка студентів тощо. В ту осінь В. Г. Ляскоронський поїхав в якихось справах до Києва, але «муравйовщина» затримала його аж до повернення до Києва Української Центральної Ради в березні 1918 року. Перед своїм від'їздом В. Г. Ляскоронський розпорядився, щоб дров'яний «пайок» йому приставляли до його квартири навіть під час його відсутности. Служники слухняно зносили дрова до його кімнат, а через те, що там вже не стало місця коло огрівальної пічки, почали складати ці дров'яні «пайки» по-під стінами кабінету проф. В. Г. Ляскоронського. Але квартиру його не опалювали, бо там ніхто не проживав. Коли навесні 1918 року В. Г. Ляскоронський повернувся з Києва і я зайшов до нього в якійсь справі, то побачив там видовище, характерне для років революційної розрухи: попід двома стінами на полицях ще стояли книжки, але під іншими двома стінами аж до стелі були старанно укладені колоті дрова. В. Г. Ляскоронський явно пишався й радів, дивлячись на свої могутні теплотворні скарби:

— «Тут мені вистачить дров аж на дві зими! Добре, що я попередив, щоб мені щомісяця приставляли мою місячну «пайку» дров, навіть, коли я був відсутній з Ніжена».

При цьому побаченні В. Г. Ляскоронський оповів мені про свою багаторічну працю дослідження торговельних шляхів в Україні в період панування Риму на північному Чорномор'ї. Зазначаючи на мапі України знахідки римських монет і цілих скарбів їх, В. Г. Ляскоронський досить наочно визначив і ці торговельні шляхи. Задум його був

дуже цікавий і обіцяв поважний здобуток для історії України в цей недосліджений римський період історії українського півдня. Ще раніше В. Г. Ляскоронський опублікував працю на цю ж тему: «Знахідки римських монет в області Середнього Придніпров'я» (Москва 1901). Але він продовжував цю свою історично-археологічну працю невтомно далі. Коли він показав мені рукопис цього дослідження, то це був досить грубий стос дрібно списаних сторінок — сотні сторінок- Ця його праця так і не побачила світу. (Опубліковано було статтю В. Г. Ляскоронського «Римські монети, які знайдено на території м. Києва». «Український Музей», І, Київ 1927).

Щодо методології цього дослідження, то вона часом недотягувала. Діло в тому, що ніженський антиквар Золотницький, довідавшися про зацікавлення проф. В. Г. Ляскоронського римськими монетами з території України, почав здобувати їх і продавати професору-досліднику. Золотницький навіть називав місця знахідки тої чи іншої монети, і В. Г. Ляскоронський записував це в свій реєстр римських скарбів в Україні, хоч було аж надто наявно, що «льокалізації» римських монет за Золотницьким викликалися не науковими, а його виключно комерційними інтересами. Були, розуміється, в тому реєстрі В. Г. Ляскоронського, і то в переважній кількості, точно документовані археологічні знахідки, що на них могла певно спиратися наша історична наука. Я тоді висловив В. Г. Ляскоронському свій сумнів щодо доцільности ставити нарівні, як джерельні факти, тобто дійсно документовані археологічні знахідки римських монет в Україні, так і сумнівні «здобутки» Золотницького. Але я бачив, що В. Г. Ляскоронський перебуває в стані гонитви за якнайбільшою кількістю фактів, беручи в рахубу й дані Золотницького.

Зима 1918—19 рр. була чи не найтяжчою. Хоч В. Г. Ляскоронський був забезпечений паливом, як ніхто інший, але загострилося інше питання: як і де можна здобути щось з харчів? Якось повесні 1919 року я зустрів в інститутському парку, недалеко від головного входу в Інститут, двох наших професорів: В. Г. Ляскоронського й дуже похилого віку проф. Турцевича, ще з попередньої генерації професорів Інституту. Останній був видатним спеціялістом клясичної філології, зокрема й спеціяльно в ділянці візантійської літератури. Тепер він, не мавши змоги вижити з пенсії, відновив свої лекції в Інституті — для приробітку. Два професори грілися на блідому весняному сонці й заглибилися в поважну «наукову» дискусію: про харчі, чоботи тощо. Обидва старики дуже схудли за цей час. В. Г. Ляскоронський скаржився, що не стає на базарі навіть хліба, нема й інших звичних простих продуктів, не вистачає грошей з платні, бо на базарі починають вже торгувати на «лімони» (мільйони) карбованців.

— «Та що хліб!» — відповідав йому Турцевич. «Хто той хліб тепер їсть з професорів? Добре, якщо має картоплі з півпуда. А ось що дивно, що я ніде не можу знайти дьогтю, щоб пошмарувати свої чоботи, щоб вони не пропускали води! Ось бачите?» — Турцевич демонстрував свою ногу в юхтовому чобітку, забрудненому весняною калюкою й промоклому водою з снігових струмків.

— «Оце тепер проблема життя важливіша за всіх античних клясиків!» — видно було, що проф. Турцевич був реально мислячою людиною, а не книжковим хробаком.

При цій нагоді проф. Турцевич скаржився нам на вандалізм червоноармійців, які, увірвавшися в Ніжен десь в січні 1919 року, оселилися і в його власному домику, що стояв навскоси проти Інституту. Там було дуже холодно, бо у нього зовсім не було дров. Тоді червоноармійці почали палити пічку книжками великої спеціяльної наукової бібліотеки проф. Турцевича, не вибираючи що менш цінне, а книжку за книжкою — підряд. В хаті стало тепло, але сотні раритетних старих видань античних клясиків, навіть деякі інкунабули, пішли в ті місяці в небо з димом і попелом. А ці ж книжки проф. Турцевич збирав все своє життя, їздивши для цього навіть в Західню Европу, чи виписуючи звідти від букіністів і антикварів! Турцевич все ще не міг опам'ятатися від такого горя.

— «Та що книжки!» — втішив його Василь Григорович Ляскоронський. — «Все наше життя висить тепер на волосинці під загрозою смерти від Чеки!».

Але квартиру В. Г. Ляскоронського ця большевицька розквартировка, здається, не зачіпила. Не то був би він і без дров, і без книжок. Не довго після того прожив В. Г. Ляскоронський. Як подає УРЕ, він помер 1 січня 1928 року. Вічна пам'ять видатному історикові України й людині прекрасної душі!

Михайло Шляхтиченко

ДО ІСТОРІЇ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

(Продовження)

Зрушення Директорією основ дисципліни в армії відчувалось на кожному кроці. Деморалізація йшла зверху і знизу. Наприклад: скоро після перевороту приходить у полк телеграма від командира 4-ої дивізії з Жмеринки за підписом отамана Поджіо. Це наказ про звільнення нашого командира полку полковника Кривдина і призначення на його місце «полковника» Бонташа. Бонташ був військовим старшиною (підполковником) нашого полку і командував полком до при значення командиром полку полковника Кривдина. Бонташ не був найстаршим підполковником у полку, були ще два підполковники: Шкуратов і Азеліцький. Гетьман підвищив Азеліцького в полковники. Ніякого пояснення причини цього розпорядження отаман Поджіо не подав. Цю телеграму приніс мені начальник зв'язку хорунжий Новак (жидівського походження). Крім нього зміст її знав хорунжий Мазур, телеграфіст, який телеграму приймав. Я попросив цих старшин заховати тайну і нікому про телеграму не говорити. До полковника Кривдина з новиною я пішов разом із сотником Степаном Гончаруком. Полковника Кривдина командиром полку призначив гетьманський військовий міністер генерал Рогоза. Походив він із Ставропольського полку, що до війни стояв в Умані, місті яке було осередком наших визвольних рухів. З цього полку наша армія мала в своему складі цілий ряд визначних старшин, а саме полковників: Базильськоко, Борковського, Бальме і Кривдина — та кількох старшин молодших рангів — сотника Бажана (батька українського радянського поета), сотника Олександра Загродського, якого гетьман підвищив у ранґу військового старшини. Нині він є генерал-поручником і відомий як герой Зимового Походу 1919-1920 р. Полковник Базильський і Борковський ще в 1920 році командували дивізіями, були підвищені в генерал-хорунжі та інтерновані в Польщі. Кривдин в кінці 1919 року командував Північною дивізією і в Зимовому поході загинув від плямистого тифу. Отож цього полковника Кривдина отаман Поджіо — ні сіло, ні впало — звільняє з посади командира полку і ніякого нового призначення йому не дає, значить викидає його з армії.

Ми з Гончаруком упросили полковника Кривдина заховати спокій, поки ми не повернемось із Жмеринки, а самі з третім старшиною, як не помиляюсь, хорунжим Василем Подоляком, поїхали на ст. Жу-

равлівку, а звідтіль паротягом до Жмеринки. Отаман Поджіо (генеральний хорунжий, командир бригади в дивізії) був лише тимчасовим заступником командира. Він був дуже заскочений нашою делеґацією. Причину звільнення Кривдина він пояснював тим, що він був призначений при гетьмані. На наше завваження, що й він самий, і ми всі три служили при гетьмані, але ми всі так, як і Кривдин, вірно і чесно служили Україні, тому не бачимо підстав до нашого звільнення. Зрештою, підкреслив йому сотник Гончарук, полк. Кривдина призначив військовий міністер, і він має сумнів, чи командир дивізії є компетентний звільняти командирів полку, якщо не було причини віддати їх під суд.

Отаман Поджіо свій наказ про звільнення командира полку полковника Кривдина відкликав і дав нам це відкликання на письмі, з яким ми вернули в полк. На жаль, нашу тайну розголосив Бонташ, який мав повідомлення від Поджіо, і це дещо захитало становище полковника Кривдина в полку. Не має сумніву, що в той час таких «революційних» отаманів та їх шкідливих наказів було багато.

З «долиною» не було ліпше. Скоро після обсадження військами Директорії Києва, там заснувалась така інституція, що звалась *«Інформбюро»*. Вона повідкривала скрізь свої філії. Така була також у Вінниці при штабі другого корпусу. В Києві на чолі централі цього Інформбюро стояв Н. Григоріїв. Це бюро друкувало свої проклямації в яких закликалось до засновування влади рад. Централя розсилала свої друки до філій, а ці розповсюджували їх у своїх районах. Пробували вони розповсюджувати ці твори і серед вояків нашого полку. Одного вечора бунчужний третьої сотні привів у штаб полку двох молодих панів, які роздавали в касарнях відозви. Разом із ними принесли кілька пачок різних проклямацій та відозв Інформбюро. На запитання, хто їм дозволив іти до касарень, вони доситьароґантно заявили, що їх послала філія Інформбюро роздавати проклямації воякам, і вони не мають нікого питати, як вони це мають робити. Я покликав вартового по полку старшину, показав йому, що в полку підчас його варти сталося та іменем командира полку наказав йому обох панів інформаторів замкнути на полковій гауптвахті, поки ми перестудіюємо їхню літературу. Непрошеним гостям з старшинського зібрання послати вечерю, а рано на другий день снідання, а потім покликати їх на конференцію до штабу полку. Командир полку підкреслив у їхній літературі пробольшевицькі гасла і запитав їх, чи вони вважають те корисним для України? Виявилось, що вони тієї літератури зовсім не читали. Літературу ми знищили, а наші гості дали слово, що більше возити літератури не будуть та вернулись до Вінниці, де вони вчились у Вчительському Інституті.

Читаючи тепер книжку Микити Шаповала: «Гетьманщина і Директорія», довідуюсь, що гасла, які пропаґувало Інформбюро, були політичною програмою партії Українських Соціялістів Революціонерів; це ця партія боролась за владу рад чи радянську владу на Україні. Ця партія, як булька на воді, постала підчас революції 1917 року, розрослась у величезну по кількості членів політичну організацію,

але за браком виробленої державницької ідеології та державницького проводу дуже скоро зникла. Вона відома з немилозвучної абревіятури «*ЕСЕРИ*». До неї також належала велика організація Українська Селянська Спілка. Рештка цієї партії, під проводом Микити Шаповала позитивно проявила себе організаційно-культурною діяльністю вже на еміграції в чеській Празі. На жаль, не всі її члени там позбулись тяготіння до радянства і деякі з них вернулись в Україну і там загинули.

Після постання влади Директорії наш полк не довго втримався в місці свого постою Тульчині. Зв'язок полку з центром і навіть штабами своїх дивізій і корпусу відбувався через телеграф або персональними відвідинами цих штабів командиром чи ад'ютантом полка.* Корпусну інтендатуру, яка нас засобляла грішми, відвідували начальник постачання та скарбник полку. Їздили ми до Вінниці кіньми; потяги не ходили або ходили рідко й возити ними гроші та документи було небезпечно. Тульчин був віддалений вісімнадцять верст від залізничних станцій Журавлівка чи Кірнасівка, тому ми не мали добрих інформацій, що робиться в Україні; газети до нас мало коли доходили. Полк часто діставав телеграфічні накази вислати озброєну частину для припинення всяких безпорядків у районі нашого розположення. Пригадую, ми висилали сотню на чолі з сотником Дібровою аж до Балти, де якийсь отаман Бень зробив бешкет. Ми відчували, що влада нас не використовує для боротьби з зовнішнім ворогом і це було нам прикре. Ми знаходились у глибокому запіллі, але недовго також, бо влада скоро опинилась у Вінниці.

За кілька днів до початку Великого посту 1919 р. полк одержав наказ переїхати до Камянця-Подільського. Другий Подільський корпус було наказано звернути в одну запасову бригаду з осідком у Камянці-Подільському. Обидві дивізії мали звернутись у запасові полки, це є з трьох кадрових полків мав бути створений один запасовий полк. Перший запасовий полк мав складатись з 7-го Подільського полку, що стояв у Камянці Подільському, з нашого 12-го Брацлавського та ще котрогось полку, здається, Гайсинського. Командиром 1-го запасового полку був призначений наш командир полковник Кривдин.

Протягом кількох днів було все готове до виїзду. Деякі старшини, переобтяжені родинами, залишились у Тульчині. Деякі з них їхали з полком, але залишали в Тульчині свої родини. Всі вони, в обличчі наближення большевиків, мусіли вибратись із старшинських полкових помешкань до міста чи його околиць і перевезти своє приватне майно. Величезні запаси полкового майна командир полку вирішив передати місцевому Союзові Кооперативів, на чолі якого стояв голова місцевої філії Національного Союзу В. А. Мороз, для дистрибуції серед населення його району. В складах полку, крім майна, було багато «портяночного» сукна, коців, простирал, білизни. Союз кооперативів викликав із цілого району підводи і все полкове майно, якого ми не мали змоги вивезти, вивіз до сільських кооперативів. Полковник Крив-

* На телефонних лініях підслухували большевицькі агенти.

дин подбав, щоб большевикам з полкового майна нічого не досталось; місцеве населення було йому вдячне.

Першого дня великого посту рано наш полк, власне решта його, вирушив на ст. Журавлівку, де на нас чекав невеликий тягаровий потяг. В потязі не було одного пасажирського вагона для людей. Старшини і вояки полку розмістилися у холодних вагонах, що були чистіші, а до решти погрузили коні, вози, кухні, зброю, одяг, фураж і харчі.

Цікаво, що вже вся Лівобережна Україна була евакуована, але залізно-дорожного транспорту з неї не вивезли. Та й на Правобережжі, в глибокому запіллі, залізничого руху не було і потрібних для війська вагонів годі було дістати. До складу Директорії спеціяльно був покликаний А. Г. Макаренко, представник організації залізничників в Україні, які, нібито, були віддані Україні, але оптимізм його був безпідставний.

До Камянця Подільського ми дібрались аж другого дня рано. На станції ніхто нас не зустрів, і ми не знали куди йти. Ми всі тяжко перетомились, перемерзли і дуже прагнули чогось теплого випити. Як тільки згрузили екіпаж командира полку, полковник Кривдин разом зі мною поїхали шукати штабу полку. В штабі ми попросили послати зв'язок на станцію, допровадити людей до призначеного нам приміщення і приготовити горячу страву. Полковник мав у Камянці Подільському брата своєї дружини, який був директором жіночої епархіяльної середньої школи. Ми поїхали до тієї школи, і там нас радісно зустріли, помили і накормили.

Того самого дня ми приступили до праці, і зразу ж почалися наші великі клопоти. Третій полк до Камянця Подільського не прибув, тому відбулось формальне злиття лише двох полків: 12-го Брацлавського і 7-го Подільського. Командир полку полковник Кривдин своїм помічником призначив бувшого командира Подільського полку, а свого бувшого помічника полковника Азеліцького призначив командиром брацлавського куреня. Начальником постачання був призначений сотник Малик, який займав це становище в Подільському полку; ад'ютантом полку іменував мене. Бувший помічник командира Подільського полку, значковий Мукоїл, і бувший ад'ютант того полку, хорунжий Гріщенко, призначень у штабі полку не одержали і були приділені до Подільського куреня. Діловодом господарської частини залишився подільський а скабником і діловодом інспекторської частини штабу полка були брацлавці. Помічником командира полку був, якщо не помиляюсь, підполковник Семенів; хто був командиром подільського куреня, не памятаю, правдоподібно значковий Мукоїд, який Гріщенка призначив своїм ад'ютантом. Помічник командира полку виявився дуже спокійною солідною людиною, але сотник Малик нічого доброго не обіцяв. Він разом із Мукоїдом та Гріщенком звикли верховодити в полку і за плечима командира полка робити те, що їм подобалось. Полковник Кривдин був сам господарем у полку і ніяким посторонnім впливам не підпорядковувався. Згадані панове почали витворювати антаґонізм між старшинами обох полків і сепарувати одних від других. Підчас обідів чи вечерь у їдальні старшинського

зібрання брацлавці сиділи при одному кінці довжезного стола, а подільці при другому. Брацлавці довго затримувались у зібранні, розмовляли, дискутували і часто гарно співали; подільці скоро по їжі зникали. Я відчував, що подільці провадять якусь конспірацію і був весь час насторожений.

Брацлавський полк привіз із собою поважну суму грошей, яку зложив до спільної полкової скарбниці, в якій подільський полк мав дуже мало. В наказі полку я подав докладний список брацлавських старшин, урядовців, підстаршин та козаків із зазначенням які саме посади чи функції вони займають, як підставу до господарських розрахунків, платень і харчування. На підставі цього командир брацлавського куреня одержував харчі чи гроші на них для харчування куреня. Натомість подільці подавали «денні записки», в яких показували дуже велике число людей в їхніх сотнях і, розуміється, брали на їх харчування великі гроші, що загрожувало скоре вичерпання полкової скарбниці. Я з прикладу свого полку знав, що мобілізованих вояків у їхніх сотнях не може бути так багато; вони давно вже розлізлись по своїх домах. На рішуче домагання командира полку подати персональні списки людей їхнього куреня, подільці відговорювались, що багато є у відпустках. Я їх заспокоїв, мовляв, усіх хто вернеться з відпусток, буду проводити у наказі додатково. По одержанні списків, виявилось, що вони побирали на харчування багато разів більше, ніж їм належалось. Де вони дівали зайві гроші, і хто саме ними диспонував, ми в інтересах «коекзистенції» не докопувались; старались утримати порядок і спокійне співжиття. На жаль, наше намагання було марне.

Одного дня начальник постачання полку сотник Малик зарядив виплату старшинських платень. Виплата відбувалась у їдальні старшинського зібрання. Коли я прийшов до їдальні на обід, то зі здивованням побачив, що панове старшини запивають обід горілкою. Вільної продажі горілки не було, і такий люксус як горілка був великою рідкістю. Виявилось, що постачання полку дістало спеціяльний дозвіл купити з державного монопольного складу певну кількість горілки для старшин полка і постачання розподіляє її між старшинами по державній (мінімальній) ціні, а вартість її вираховує з платні.

Я переглянувся з деким із брацлавців, що кінчали обід уже на підпитку, і дав їм зрозуміти, щоб були обережні. Коли прийшов у їдальню полковник Кривдин, пляшки з горілкою вже зникли. Чи він також одержав порцію горілки, не знаю, бо йому скарбник носив платню до його кабінету, але я одержав аж три пляшки спирту.

Не приділяючи події особливого значення, командир полку сказав подати йому екіпаж та запросив мене і ще двох чи трьох старшин поїхати до міста на каву. Виявилось, що це була моя велика необережність; я мусів залишитись у штабі полку. Але я мав у кешені листки на ложу в театрі Садовського на той вечір і мені хотілось до театру перемінити свій робочий одяг на святочний.

В кавярні я довго не затримувався. Взяв з екіпажу свій пакунок із спиртом і пішов до дому. Старшин я просив залишитись у кавярні, аж

поки я не вернусь, і вони будуть моїми гістьми у моїй ложі в театрі. Полковник Кривдин мав на вечір свої пляни і до театру піти не міг. Це була друга хиба . . .

Коли я вернувся до кавярні, полковника вже не застав, він перед хвилиною десь поїхав.

Ми пішли до театру помаленьки, щоб прийти перед початком. Театр містився в Пушкінському домі, дуже близько біля штабу полку. Нас було четверо я, сотник Степан Гончарук, хорунжий Василь Подоляк і ще хтось, не памятаю, хто саме.

На сцені йшла драма Спиридона Черкасенка «Про що тирса шелестіла». Головні ролі грали сам Микола Садовський і незабутня Малиш-Федорець. Після першої дії, переповнена заля зробила артистам, а особливо Малиш-Федорець надзвичайні овації. Потім викликали автора С. Черкасенка, який появився у верхній правій ложі над сценою. Протягом перерви хтось крикнув, що в залі є присутій отаман Зелений, йому також зробили овації. Словом, у нас був дуже піднесений настрій. Але скоро як погасли в театрі світла, і почалась нова дія, двері до нашої ложі відчинились, і в ложі появився мій писар Висильїв. Він пошепки сказав мені, що в штабі полку подільці заарештували полковника Кривдина, і наші старшини післали його за мною. Я сказав йому, що зараз іду, а сам, нічого не кажучи своїм товаришам у ложі, вдягнувся і залишив ложу. Вдягаючись, я увільнив «наган» з кобури та поклав його в праву кишеню своєї бекеші, так що він був на досяг руки.

Коли я вийшов із ложі, яка нагодою була близько до виходу з театру, то мені загородили дорогу панове сотник Малик і хорунжий Гріщенко. Вони заявили мені, що полковник Кривдин є заарештований, і що я також є заарештований. На це я їм сказав, що я не бачу тут ані комеданта міста, ані його ад'ютанта, які є компетентні арештувати старшин за невідповідне поведення в театрі, що я поводився цілком пристойно, є цілком тверезий і не бачу підстави до арешту.

Вони почали мене заспокоювати, що, мовляв, це не є арешт, що я можу вернутись у свою ложу, але вони не можуть мене пустити до штабу полку. Я старався виграти час у надії, що з ложі вийдуть мої колеґи, але вони не виходили. Тимчасом мої тюремщики почали говорити мені компліменти, який я прекрасний ад'ютант, що вони говорили вже про мене з командиром бригади отаманом Білевичом, і він погодився призначити мене начальником штабу бригади. Про генерала Білевича та оснування штабу бригади я вперше чув і добре розумів, що вони ждуть посилення. Підчас цієї «приятельської» розмови, я продвинувся дещо дальше від них, а тоді вихватив револьвер, направив на них і крикнув «руки вверх». Вони обидва розгубились і підняли руки. Я скористав з моменту, повернувся плечима до виходу і так тримаючи їх під страхом вистрілу, вийшов на вулицю. Вони мене не переслідували, і тоді я побачив, що вони не є дійсні старшини.

В приміщенні старшинського зібрання полка я застав групу брацлавців старшин і між ними заплаканого полковника Кривдина; по-

дільці, які перевели арешт полковника, сиділи десь по кутах. Я бачив, що настрій у старшин дуже поганий, хоч не бачив до того ніякої причини. Я звернувся до коменданта полку з протестом:

«Пане полковнику, у вашому полку відбувається якась большевицька змова. Оце перед півгодиною мене в театрі були заарештовали сотник Малик і хорунжий Гріщенко. Я вас прошу зробити якийсь порядок з цими бунтівниками. Це є ваша повинність, як командира полку. Ви за все в полку відповідаєте. Я зараз покличу до телефону начальника залоги, щоб ви могли йому доложити, що у нього в залозі є большевицька змова».

Я не дав змоги полковникові щось сказати і кивнув головою старшинам, щоб слідували за мною. Я направився в коридор до кабінету полкового ад'ютанта, в якому на стіні висів телефонний апарат. В тому кабінеті я не працював, а користався кабінетом командира полку; там було затишніше і мені зручніше. Звичайно, там біля полкової скарбниці стояв озброєний вартовий. Тепер перед дверима того кабінету стояли два вартові, яких там поставили бунтівники. Як я підійшов до дверей, вони перехрестили свої рушниці і так загородили мені дорогу. Я крикнув: «Варта, слухай мою команду: Струнко!» Вартові виконали наказ і стали струнко. Тоді я взяв з їхніх рук рушниці і передав їх своїм старшинам.

Начальник залоги командир корпусу кордонної охорони полковник Жуківський уже спав, але я наказав телефоністові його розбудити, бо в залозі відбувається большевицький бунт.

Геральдика і сфрагістика

Роман О. Климкевич

ГЕРБИ ПІДЛЯШШЯ І ПОЛІССЯ

(Закінчення)

Від другої половини XVI-го століття ім'я Підляшшя виступає в державній сфрагістиці польських королів і русько-литовських великокнязів. Найдавнішою дотичною пам'яткою є велика коронна печать Генрика Валезія, збережена на документах з 1574 р.,[13] якої довкільний надпис голосить (подаємо першу його частину): HENRICVS — D — G — REX — POLONIE — M — D — LI — RV — PRV — MA — SA — KI — VO — POT — LIWONIE — ETC — . . . (Henricus Dei Gratia Rex Polonie, Magnus Dux Lituanie, Russiae, Prussiae, Moscoviae, Samogitiae, Kijoviae, Volhyniae, Livoniae et cetera . . .). Підляшшя з гідністю великокнязівства виступає теж на більшості печатей коронних і великокняжих всіх дальших монархів Річіпосполитої аж до останнього, Станислава Авґуста (Понятовського), включно, задержуючи своє порядкове місце серед великокнязівств (до нечисленних виїмків належать печаті Яна Казимира й Михайла Корибута Вишневецького, на яких Підляшшя стоїть перед Київським, Волинським і Подільським великокнязівствами). Латинський правопис імени зміняється часто (включно зо скороченнями) і так маємо кільканадцять варіянтів: Potlachie, Podlachiae, Podlasiae, Podladhiae, Podlach., Podlac., Podla., Podl., Pot. Навіть по включенні Підляшшя в склад Польського королівства залишилося його ім'я на поважній скількості печатей Русько-литовського великокнязівства. Окреме виображення підляського герба ненаявне однак на печатях Річіпосполитої серед інших уміщених на них великокнязівських гербів, як напр. руського (галицького), київського, волинського, подільського, мазовецького, жмудського й інших. Ця колишня гідність Підляшшя вповні управнює сучасного гербового мистця до увінчання гербового щита цієї ж землі княжою чи великокняжою мітрою.[14] Досі не вдалося нам знайти жодного сліду колишнього Берестейського воєвідства в державній титулятурі й сфрагістиці Польського королівства ні навіть Русько- литовського великокнязівства, до якого воно належало, хоча своїм історичним значенням у минувшині

———

[13] G u m o w s k i, M.: Pieczecie królów polskich. Kraków 1910. Pag. 30.

[14] Надщитні королівські корони й княжі мітри стали появлятися в крузі української, польської, білоруської й литовської геральдики приблизно в половині XV століття, одначе різниця між великокняжою й княжою мітрами не витворилася аж до упадку Річіпосполитої, що мало у висліді посилення геральдичних німецьких і російських впливів.

й величиною свого простору воно таки перевищало Підляське воєвідство.

В зв'язку з воєнними подіями й тимчасовими займанщинами Наполеонської доби появилися північно-західні українські землі теж у титулятурі Австрійського Цісарства. Претенсійним гербом і титулом Короля Володимирії (Володимирщини) користувалися угорські королі вже від перелому XII на XIII століття і цю традицію продовжували теж монархи з німецьких династій, які засідали рівночасно на тронах Угорського Королівства та Священної Римської Імперії Німецької Нації.[15] Одначе 1806 р. цей титул розширено у відношенні до українських земель, і так Франц I, зложивши римсько-німецьку цісарську корону й прийнявши новостворену австрійську, задержав одідичені титули короля Галичини (вживаний вище згаданими монархами вже від 1190 р.) і Володимирії та додав до них три імена північно-західних волостей України. Цей новий титул наводимо тут у цілості в українському перекладі:[16] «Ми, Франц I, з Божої Ласки Цісар Австрії, Король Єрусалиму, Угорщини, Чехії, Дальматії, Хорватії, Славонії, *Галичини і Володимирії,* Архигерцоґ Австрії, Герцоґ Льотаринґії, Зальцбурґу, Вюртемберґії і Франконії, Стирії, Каринтії і Країни, Великий Герцоґ Кракова, Великий Князь Семигородщини, Маркґраф Моравії, Герцоґ Сандоміру, Мазовії, Люблина, Горішнього і Долішнього Шлеська, Освєнціму і Затору, Тішина і Фріявлії, Князь Берхтесґадену і Merґутгайму, вокняжений Ґраф Габсбурґу, Кобурґу, Ґориції і Ґрадіски, Маркґраф Горішньої і Долішньої Лужиці і Істрії, *Пан країв Волині, Підляшшя і Берестя,* Трієсту, Фройденталю і Ерленбурґу і Віндійської Мархії і т. д. і т. д. і т. д.». Очевидно, що Волинь, Підляшшя й Берестейщина подумані в цьому титулі, як складові частини Королівства Володимирії (в сучасному розумінні Великоволині), одначе титул «Пан країв» у цьому випадку невідповідний, беручи під увагу те, що Волинь і Підляшшя мали вже від століть гідність великокнязівства, а Берестейщина обіймала простори кількох стародавніх поліських князівств з двома визначними удільними — Турівським і Пинським. Виображень волинського, підляського й берестейського гербів, що відповідали відносним титулам Франца I, не вдалося нам на жаль досі знайти серед тогочасних інсиґній Австрійського Цісарства, одначе можна припускати, що предвиджені були дотичні виображення воєвідських гербів з XVI до XVIII століть (наявні є тільки королівські герби Галичини і Володимирії). В наслідників Франца I, від Фердинанда I до Карла I залишилася гідність Королів Галичини і Володимирії, одначе Волинь, Підляшшя й Берестейщина вже не вичислені в їхніх титулах.

В державній титулятурі, сфрагістиці й геральдиці Російської Імперії не позначилися ні Підляшшя, ні Берестейщина.

---

[15] Гл. Климкевич, Р. О.: Інсиґнії Королівства Володимирії. «Християнський Голос», чч. 1-2, 3 і 4. Мюнхен 1960.

[16] Das staatsrechtliche Departement des k. k. Ministerratspraesidiums. Wien 1918. Pag. 6.

В 1918-19 рр. увійшли в склад Української Народньої Республіки й Української Держави всі землі колишнього Берестейського воєвідства й південно-східні окраїни Підляшшя (поза границями України залишилися не тільки польсько-білоруські етнічні землі колишнього Підляського воєвідства, але теж значна частина українських, як напр., Дорогиччина й Більщина). Справи земської геральдики не були одначе заторкнені державним правом.

В 1920-39 рр. українські підлясько-поліські землі під польською займанщиною були розділені між три воєвідства (Берестейське, Люблинське й Білостоцьке), а східне Полісся належало до Білоруської РСР. В тогочасній Польщі підносилися голоси за угербовлення воєвідств, до чого, одначе, не дійшло і що було нелегке, бо колишні гербові воєвідства не покривалися з новим територіяльним поділом. Події Другої Світової війни принесли підлясько-поліським землям ряд нових пересунень політичних границь (включно з влученням у склад Державного Комісаріяту України цілого Полісся й східнього Підляшшя), не залишаючи одначе жодного сліду в земському гербівництві. Сучасна приналежність українського Полісся до Білоруської РСР унеможливлює будьякий розвиток місцевої геральдики, а на зайнятій Польщею українській частині Підляшшя залишилися в урядовому вжитку тільки міські герби, з яких деякі змістовно споріднені з колишніми земськими.[17]

В сучасному українському гербівництві на еміґрації відродилося виображення «Погоні» завдяки мистецьким працям М. Битинського,[18] який дає гербові Берестейщини не традиційну місцеву, лише первісну сполуку гербових барв (лицар-вершник не виображений у блакитному уборі).

В сучасності помітне в українському культурному житті не тільки зацікавлення земськими гербами Підляшшя й Полісся, що йде в парі з загальним зростом зацікавлення своєю геральдикою із сторони українського суспільства, але теж запотребування цих двох гербів у їхньому остаточно впорядкованому виді, що у великій мірі пояснюється діяльністю різних науково-дослідних реґіональних осередків. Герб Полісся (очевидно, що маємо тут на думці властиве Полісся, зване теж західнім чи Пинськими болотами, а не київське чи чернігівське) не справляє особливих труднощів, бо в бувальщині цієї волости маємо остаточно оформлений і безсумнівно приналежний їй герб, себто герб колишнього Берестейського воєвідства. Навіть без міста Берестя (яке вправді дало цій волості на якийсь час ім'я, яке одначе сьогодні вважаємо природною складовою частиною й навіть столицею українського Підляшшя) й його околиць сучасне українське Полісся управнене тільки до герба колишнього Берестейського воєвідства, бо цим же гербом користувалися Пинський повіт і Бере-

---

[17] Гл. Климкевич, Р. О.: Герби міст Підляшшя. «Український Історик», чч. 2-3 і 4. Денвер 1964.

[18] Державні відзнаки України (альбом). Прага 1939 (виображення великого герба). Соборний Герб України (листівка). Відень 1939. Ґерби українських земель (листівка). Відень 1940.

стейський (якого переважаюча частина таки належить до Полісся) безперервно через чотири століття і ввесь простір Полісся не має в своїй минувшині жодного іншого герба (не беручи під увагу короткотривалого й історично безпідставного новотвору з російських часів). У висновках із вище сказаного можемо отже подати правильний для Полісся гербопис: в червоному полі й на срібному коні з блакитною упряжжю лицар у блакитному уборі, який держить у піднятій правиці срібний меч, а на лівому рамені блакитний щит з золотим двораменним хрестом.

Трохи складніша справа з правильним виображенням герба Підляшшя з огляду на деякі історичні зміни й відсутність точних даних відносно первісного взірця. Двохпільного герба з польських часів не можемо брати під увагу, бо він є тільки сполукою двох державних (коронного й великокняжого) гербів, а не властивим гербом Підляшшя. Одначе шляхом послідовного розглядання місцевих і куди давніших гербів цієї волости можемо дійти до відтворення властивого підляського герба. Ключем до розв'язки цього питання є гербопис у Папроцького,[19] в якому читаємо, що щитове поле в давньому гербі Підляшшя було срібне. Маємо отже одну з особливих ціх даного герба, якої не зустрічаємо на інших землях Русько-литовського великокнязівства. Виїмком був би тільки затверджений 1781 р. герб міста Полоцька («Погонь» у срібному полі), тут маємо одначе до діла з неукраїнським міським гербом, а крім того не знаємо, чи затверджена російською владою сполука гербових барв дійсно обоснована місцевою традицією.[20] Тепер насувається питання барви для коня в підляському гербі. Срібний кінь, як у основному виображенні «Погоні», в срібному полі неможливий, отже згідно з геральдичними правилами може він бути червоний або чорний. Срібне щитове поле в гербі Підляшшя вказує, одначе, на те, що тут маємо до діла з оберненням гербових барв основного взірця «Погоні» (в червоному полі срібний лицар-вершник), отже кінь повинен бути таки червоний (таке обернення барв це часте явище в геральдиці при творенні нових відмін основного герба для бічної лінії даного роду або для уділу підчас розділу земських володінь, що було б вповні оправдане в історичному співвідношенні Підляшшя й Русько-литовського велико-князівства). На закінчення приходиться нам відтворити барву лицаря-вершника, яка не може бути срібною (з огляду на щитове поле), лише червоною (на основі обернення гербових барв) або блакитною (у висліді тісних історичних і інших зв'язків Підляшшя з Поліссям), що більше правдоподібне. В зв'язку з цим питанням приходиться нам шукати за слідами давнього виображення підляської відміни «Погоні» в інших галузях місцевого гербівництва, і тут стає нам до помочі герб міста Бранська на західньому пограниччі цієї ж волости. Багато міст на північно-західних українських землях кори-

---

[19] Там же.

[20] Винклер, там же, стор. 121 (затверджені російською владою на перелогі XVIII на XIX століття виображення «Погоні» в земських і міських гербах Білорусі, Литви, України й Польщі виявляють дуже часто зовсім необосновані під історичним і геральдичним оглядами сполуки барв).

стується виображеннями «Погоні», що є вислідом колишньої їхньої приналежности до посілостей роду Чорторийських чи інших княжих родів цього ж герба, отже цих міст не може брати під увагу. Зате «Погонь» у гербі міста Бранська (прилученого до Великокнязівства 1241 р.) є наданням великокнязя Олександра з 1493 р.,[21] дотична сфрагістична документація з пізніших століть збереглася,[22] отже вона є похідною не від родових, лише від великокняжо-краєвого герба Підляшшя. На основі місцевої традиції й навіть сучасного виображення міського герба лицар-вершник блакитний,[23] отже маємо доказ на існування такого ж лицаря в давньому підляському гербівництві. Послідовністю висновків можемо тепер відтворити властивий для Підляшшя гербопис: в срібному полі й на червоному коні з блакитною упряжжю лицар у блакитному уборі з блакитним піднятим мечем у правиці та золотим двораменним хрестом у блакитному щиті на лівому рамені.

На закінчення приходиться нам оправдати наявність золото-блакитної сполуки барв для нараменного щита з подвійним хрестом. Барви цього другого герба династії Ґедиміновичів змінялися залежно від часу й місця та збереглися численні двобарвні зіставлення і так на виображенні русько-литовської «Погоні» в «Арсенальському Гербовнику»[24] хрест золотий у блакитному полі, в Ченстоховськім Богослужебнику, що був подарунком короля й великокнязя Зиґмунда І, він срібний у червоному полі, а крім того маємо ще й інші сполуки барв, що збереглися в міській геральдиці (напр. золотий хрест у червоному полі в гербі Лежайська, червоний у золотому полі в гербі Малоґощі в Польщі, золотий у срібному полі в гербі Вильна й т. д., при чому при розгляданні міських гербів, що постали за часів Речіпосполитої, треба поступати з великою осторожністю, щоб не змішати двораменного русько-литовського хреста з подібним виображенням у гербах міст, що належали колись до монашого чину Божогробців). Докладніше розглядання цієї справи вийшло б поза рямці нашої статті, і тому хочемо тільки ствердити, що «Погонь» була найчастіше виображена таки з золотим подвійним хрестом у блакитному полі (передусім у державних інсиґніях Великокнязівства) та якраз у такому барвному зіставленні видніє вона в передових західньо-европейських гербовиках.[25] Така ж сполука барв наявна теж у більшості гербів українських міст, що користуються «Погонею» (головно на Волині), а крім того вона згідна з твердженням давніх гербознавців, що упряж і зброя в підлясько-поліського гербового лицаря-вершника блакитні.

---

[21] Гл. Климкевич, Р. О.: Герби і печаті Підляшшя, там же.

[22] Wittyg, W.: Pieczecie miast dawnej Polski. Kraków-Warszawa 1905. Pag. 27.

[23] Gumowski, M.: Herby miast polskich. Warszawa 1960. Pag. 138.

[24] Деякі гербознавці добачують в цьому виображенні срібного хреста в блакитному полі (що дуже мало правдоподібне), і ці розбіжні твердження пояснюються невиразними відтінками барв з причини їхньої давности (автор цієї статті не бачив вище згаданого рукопису особисто).

[25] Передусім у саксонських виданнях з огляду на спільну в XVIII столітті для Речіпосполитої й Саксонії династію та в інших німецьких гербознавчих творах, як теж тогочасних речевих пам'ятках.

В висновках можемо сміло твердити, що Підляшшя й Полісся — в сучасному розумінні цих земських назв — мають свої власні, властиві їм і історично обосновані земські герби. Обидва ці герби, що є пам'яткою колишньої спільної русько-литовської державности, споріднені гербовим титлом, одначе відмінні від себе сполукою барв уже від давніх віків. Вони відмінні теж від інших земських виображень «Погоні» на Білорусі, Литві й у Польщі наявністю притаманного для північно-західніх українських земель блакитного гербового лицаря-вершника. Своєю давністю та своєю колишньою великокняжою гідністю дорівнюють вони іншим найціннішим пам'яткам українського земського гербівництва.

ДАЛЬША ЛІТЕРАТУРА

Крижановский, Е.: Забужная Русь. «Памятники русской старины в западных губерниях», выпуск VII. Ст.-Петербург 1885.
Барсов, Н.: Очерки русской исторической географии. Варшава 1885.
Polaczkówna, H.: Stemmata polonica. Lwów 1927.

Конґреси і конференції

Ігор Каменецький

XII-ИЙ МІЖНАРОДНИЙ КОНҐРЕС ІСТОРИЧНИХ НАУК У ВІДНІ

Міжнародний конґрес істориків, який відбувся від 29 серпня до 6 вересня 1965 року у Відні, робив враження передовсім своїм імпозантними розмірами. Біля 2500 науковців репрезентували 42 країни та всі континенти світу за виїмком Австралії.

Українську вільну історичну науку репрезентували Лев Білас з Гамбурґу, Панас Феденко з Мюнхену, Богдан Осадчук-Кораб з Берліну, Іван Лисяк-Рудницький з Філядельфії, Ярослав Рудницький з Вінніпеґу, Теодор Мацьків з Акрону і Ігор Каменецький з Мічіґен. Одиноким з істориків УРСР був К. Дубина з Києва, новий директор Інституту Історії АН УРСР, який входив до складу загальної совєтської делегації.

Різнонаціональність учасників конґресу впливала на організаційні комплікації з'їзду під оглядом барієр. З другої сторони, конґрес імпонував багаством ідей та глибшим, як можна було сподіватися, історично-філософічним підходом до історії.

Технічна сторона підготовки конґресу і його перебігу мала багато мінусів. Реєстрація, перебіг сесій, дискусії часто нагадували кошмарні сцени з повістей Франца Кафки своєю безконечністю і принагідною конфузією. Коротко сказавши, під організаційним оглядом конґрес не дорівнював поземові пересічного американського професійного конґресу, хоча під інтелектуальним оглядом він був безсумніву далеко цікавішим.

Не зважаючи на те, що тематика конґресу не обмежувалася до західньої цивілізації та включала різні епохи історії, увага концентрувалася в загальному на актуальних питаннях сучасності, а географічно на історичних подіях та процесах Середньо-східньої Европи.

Питання націоналізму, як історичного явища, його впливи на еволюційні і революційні процеси в історії, проблема інтерпретації історії крізь призму національних та міжнародніх вартостей — належали до визначних тем Конґресу. Вже в першому дні сесій присвячено вечір спеціяльному викладові професора Т. Шідера (Theodor Schieder) на тему типології та ґенези національних держав в Европі. Прелеґент не тільки начеркнув ґенезу національних держав, але проаналізував також позитиви та неґативи націоналізму в рямцях загальнолюдських вартостей. Проф. Шідер поділив процес виникнення національних держав в Европі на три категорії: а) держави, які під національним оглядом скристалізувалися відносно рано (Англія, Франція) і в яких сильна середня верства скоріше чи пізніше спрямовувала політичну си-

стему в їхніх країнах в демократично-ліберальному напрямі, б) країни, в яких перетворення в національні держави прийшло щойно в другій половині XIX ст. (Італія, Німеччина) і де традиційна середня верства так пересякла провінціялізмом, що вона не становила з'єднаного послідовного фронту проти різних форм політичного абсолютизму, в) европейські нації, які оформилися в національні держави на рахунок держав-імперій: Австро-Угорської Монархії, Оттоманської Імперії, Царської Росії і частинно Другого Німецького Райху. Проф. Шідер підкреслив, що інтеліґенція грала значну ролю в боротьбі за національну незалежність східньо-европейських і балканських держав. Він твердив, що незважаючи на те, що націоналізм набрав сьогодні світового характеру, ґенеза незалежницьких рухів така різноманітна та відмінна в процесі новочасної історії, що всякі схематично-спрепаровані теорії, як напр. марксистська теорія, не в силі їх в універсальний спосіб опризначити і вияснити. Ефекти націоналізму часто бувають парадоксального характеру. Наприклад є загально відомо, що національний рух спричинився до розвитку літературних національних мов і національних культур. З другого боку модерний націоналізм був часто відповідальний за переслідування мови та культурного розвитку підбитих народів і національних меншостей. В сучасну пору, на думку прелегента, політичний тоталітаризм і економічна самоневистарчальність — це дві головні небезпеки зв'язані з ідеєю абсолютної національної незалежности. Сьогодні міжнародні відносини повинні стреміти до таких політично-економічних структур, які переходили б межі національної суверенної держави. Такий процес можливий лише через добровільну співпрацю та ініціятиву вільних національних держав.

В центрі уваги були дальше революційні зміни в історії — спеціяльна сесія конґресу була присвячена тим питанням. Як треба було сподіватися, ця тема привела до полемічної конфронтації між марксистськими і іншими поглядами учасників конґресу. Прелегентом підчас сесії н. т. «Еволюція та революція» був представник Східньої Німеччини проф. Е. Енґельберґ (Engelberg), який заступав марксистську ідею клясової боротьби і революційної закономірності в історичному процесі. Проф. Фукс (Fuchs) з Західньої Німеччини та проф. Снель (Snell) з Америки дуже влучно і джерельно виказали недоцільність т. зв. марксистських «залізних законів» історії, ілюструючи свої завваги історичними фактами (німецькі селянські війни в часі реформації і інші). Опрокинення марксистської методології в історичних дослідах знайшло підтримку більшости присутніх на цій сесії.

Назагал треба зазначити, що совєтські історики старалися оминати сумнівні питання марксистської ідеології і пристосовуватися до загальної речевої атмосфери конґресу. Якщо головною інтенцією комуністичного бльоку було заманіфестувати вищість марксистської історіографії то треба сказати, що це була дуже слаба і непереконлива спроба.

Цікава дискусія розвинулася над тезою американського проф. Креґа (Craig), який доводив, що німецькі збройні сили в Другій Світовій війні не відогравали такої самої політичної ролі, як підчас Першої Сві-

тової війни. Доповідач підкреслив свідому інтенцію Гітлера позбавити німецьких генералів можливостей співучасти в політичних децизіях. Дискусія над цією тезою дала деякі доповнення і спростовання. Деякі західньо-німецькі історики вказували на дані, що німецькі генерали були здебільшого поінформовані про пляни Гітлера і частинно в них брали участь. Представники комуністичного бльоку заперечували в основному тезу американського історика, виходячи з марксистських заложень, що гітлеризм і гітлерівська війна були нічим іншим, як тільки продуктом співпраці капіталістичних і мілітаристичних кругів. Ця протилежна теза не була переконливою з огляду на брак наукового обґрунтування і доволі публіцистичну інтерпретацію певних подій другої світової війни.

Доволі тяжко в короткому звідомленню подати докладніші інформації про всі сесії конґресу. Проте згадаємо коротко про виступи українських науковців. Професор Яр. Рудницький, президент УВАН в Канаді, засідав в Президії конґресу при його відкритті і взяв участь у дискусії на тему акультурації. В дискусії над темою «Еволюція історичної думки в середині XX століття», тези якої були підготовані совєтськими істориками, брав участь д-р Лев Білас з Гамбурґу, підкреслюючи недоступність історичних джерел в Україні.

Д-р Лисяк-Рудницький взяв участь в дискусії над доповіддями проф. Галецького і Мацурека про методологію дослідів Східньої Европи, а д-р Мацьків — над доповіддю Креґа про імпакт німецького мілітарного світу на політичне життя Німеччини в часі другої світової війни. Декілька разів виступав проф. Феденко, збиваючи арґументи совєтських істориків, зокрема наголошуючи колоніяльну політику Москви супроти східньо-европейських і азійських націй. Також д-р Лисяк-Рудницький в дискусії над доповіддю проф. Р. А. Канна про «Федералізм і федеральну державу в історії» ствердив, що СССР не є ніякою федеративною державою, бо Федеративна форма СССР лише прикриває російське панування над іншими націями СССР. Назагал виступи українських істориків були добре арґументовані і стояли на належному рівні.

При кінці пятого дня конґресу українська громада у Відні нав'язала контакт з нашими науковцями і зорганізувала товариську зустріч.

Під кінець бажаємо відмітити численність делеґацій істориків із сателітних держав комуністичного бльоку. На жаль, українські совєтські історики цього року не спромоглися вислати своєї делеґації, а обмежилися лише висилкою одного представника Дубини. Очевидно, це сталося внаслідок рішення совєтського уряду, який боїться допустити зустріч істориків УРСР з представниками української вільної історичної науки й наукову дискусію між ними. Можливо, що Кремль побоюється також, щоб українські совєтські історики не зайняли прилюдно такі самі незалежні позиції відносно певних історичних явищ, як деякі історики із сателітних держав. Відсутність українських совєтських істориків не може залишитись непоміченою не лише у вільному світі, але також в Україні.

Ярослав Пастернак

ПІДВОДНА АРХЕОЛОГІЯ

(Думки з приводу Другої Міжнародньої Конференції)

У багатьох народів світу жили й живуть перекази про затоплені водою скарби, а навіть цілі континенти, як от про Атлантиду у старинних греків та єгиптян. Відшукуваня цих скарбів sacra auri fames — здавна хвилювало різних «щасливців», як їх називали свого часу в південній Україні. Розшуки за ними стали темою пригодницьких повістей, кругом них творилися фантастичні легенди. Підсилювали їх ще такі знаходи, як виявлення у 1928 р. затопленого корабля римського імператора Каліґулі в північно-італійському озері Немі (Lacus Nemorensis).

А в тім людині вроджений гін до розшуків, досліджувань, винаходів. В науці на цьому полягає весь поступ, розвиток, нові досягнення. Проґрес в цьому напрямі зробили теж археологи в ділянці розшуків за старовиною. Свої терени праці вони поширили з суходолу на морські та озерні побережжя, залиті водою з поконвіку чи то в наслідок зниження терену, чи в наслідок підвищення рівня води.

Перший поштовх до цього дали різні випадкові знахідки в часі праці професійних водолазів у пошуках за перлами й коралями та аматорів-нурців і рибаків. Далі пішли вже більш систематичні розшуки під водою і в останніх десятиріччях розвинулась в ареологічних дослідженнях нова ділянка — підводна археологія. В ній ведуться окремими методами організовані, випосажені модерним устаткуванням (акваланги, підводні човни, телевізори) дослідження в прибережних частинах мор'їв, в озерах та ріках. Археологи-підводники об'єднались в окремі товариства — в Америці The Council of Underwater Archaeology (San Fracisco, Cal.), в Канаді Association of Canadian Underwater Council (Toronto, Ont.). Подібні організації та інститути існують теж в европейських, головно при-середземноморських краях (Франція, Італія, Греція, Туреччина, Україна).

Старанням д-р А. Ташінґгема, директора Королівського Онтерійського Музею в Торонто, де є теж осідок Підводного Клюбу провінції Онтеріо, відбулася в приміщеннях цього ж музею в днях 15-17 квітня ц. р. Друга Міжнародня Конференція археологів-підводників[1] при участі 44 доповідачів з Америки (30), Канади (8), Европи (4), Туреччини (1) і Мексика (1).

---

[1] Перша Конференція відбулася в 1963 р. в Сан Поль (Мінн.).

Темами доповідей були передусім найдені під водою пам'ятки старовини (23) та організація й технічне устаткування й виряд підводних експедицій (11), відтак консервація добутих із води предметів (4), причини зміни рівня води в морях (2), ідентифікація виявлених під водою кораблів (2) та проблема права власности на них сьогодні (2). Тереном досліджень був головно басейн Середземного моря, відтак Америка, Канада, й Европа.

На окрему увагу заслуговували доповіді:

1) д-ра Ґ. Басса з Пенсильванського університету про 30 затоплених грецьких античних кораблів, виявлених тепер вздовж берегів Туреччини, про античні торговельні шляхи та інтенсивність античної торгівлі вином. При цьому згадано було добуту із води бронзову статую Артеміди.

2) проф. МекІнтоша з Мек Ґілл університету в Отатаві про можливість жити водолазови в сталевому циліндрі під водою впродовж 48 годин, а в близькому майбутньому й два тижні на 430 стіп.

3) д-ра Дж. Голла з університету в Маямі (Флорида) про затоплене, мабуть, землетрусом античне місто Фейя біля берегів Греції, яке проіснувало, за виявленими тепер на його терені археологічними матеріялами, від 250 р. до Хр. до 550 р. по Хр.

Доповіді були ілюстровані кольоровими підводними телевізійними фільмами. Цікавим між ними був фільм підводного фотографа С. Вотермана (ЗДА) з виявленого біля берегів Туреччини затопленого корабля з II тисячліття до Хр., що був навантажений плитами міді-сирівцю, добре знаними з тогочасних єгипетських фресків. Доповнювала доповіді влаштована в музею виставка різних пам'яток старовини, добутих із води на терені ЗДА і Мексика та доволі вже багатої літератури в різних мовах. Учасники Конференції відвідали теж Морський Музей на виставовій площі Торонта. Усе те дало доволі рельєфний образ нової ділянки археологічних досліджень, перед якою розкриваються щораз то ширші горизонти.

В загальному Друга Міжнародня Конференція археологів-підводників в Торонто виявила, що ця нова ділянка археології є на шляху до того, щоби в близькому майбутньому заповнити існуючу досі прогалину в історії старовинних міжнародніх зв'язків точними, матеріяльними знаходами підпертими даними про тогочасну міжнародню торгівлю, її предмети збуту чи товарообміну, її насилення в окремих відтинках часу, а далі про морські шляхи про вживані для мореплавби технічні засоби, конструкцію кораблів, їх виряд, тощо.

Нас застановляло те, що мимо досить пожвавленої діяльности совєтських археологів-підводників на півдні України та окремого запрошення зі сторони Організаційного Комітету Конференції не прибув на Конференцію ніхто з СССР, хоча звичайно висилають звідтіля на міжнародні конґреси цілий штаб науковців. Пояснити це можна хиба тим, що в тій новій ділянці археологічних досліджень совєтські археологи-підводники, мабуть, не мають ще таких технічних досягнень, якими

могли б імпонувати на міжнародньому науковому форумі й старатись, як звичайно, виявити своє першенство. Думаємо так тому, бо прим. ще у 1962 р., в часі досліджування затопленої частини грецької античної колонії Тіри в Дністровському лимані тільки що «производились испытания новой техники для подводных археологических работ: эхолоталокатора и подводного телевизора»,[2] тоді коли в дослідах на Середземному морю підводна телевізія вже високо розвинена.

Жалко, що не було на Конференції представника СССР, бо ж південна Україна має особливо важливі прибережні терени для підводних археологічних досліджень. Вже й тепер, менш складними методами й засобами, без окремо пристосованого до тої роботи підводного човна і часто лиш візуально, без грунтососів, московські підводники зробили вже декілька відкрить вздож берегів Озівського й Чорного мор'їв.

Думка проводити розшуки за затопленими водою прибережними частинами античних городів у Причорномор'ю та за окремими пам'ятками старовини на дні моря й річок зродилася була в Україні вже багато раніш. Досліджувати такі пам'ятки стали перші П. Дюбрюкс і І. Бларамберг в рр. 1828—1833, які відмітили на своїй карті Кіммерійського Босфору шість мармурових колон, що лежали в морю.[3] В 1848 р. добутого із р. Збруча кам'яного ідола Св'ятовита, що дало початок археологічним дослідженням на західньо-українських землях.[4]

Вже А. Уваров писав у 1851 р., що прибережна частина античної колонії Ольвії є під водою Бозького лиману.[5] Ф. Жіль виявив у 1858 р. залишки затопленого в Кіммерійському Босфорі оборонного муру Фанагорії, у 1915 р. зроблено вже перший приблизний план затопленої частини Ольвії,[6] а члени Дніпрельстанівської Археологічної Експедиції Наркомосу УРСР, що працювала в рр. 1927—1932, більшістю під керуванням М. Міллера, виявили на дні Дніпра, на місці Кічкаського перевозу п'ять франконських мечів з ім'ям майстра Ульфберта і під каменем на Ненаситці два дзвони царгородського виробу.[7] Приблизно в цьому ж часі професійні водолази провели деякі підводні дослідження біля Херсонесу, в 1937 р. Р. Орбелі організував першу «Экспедицію подводных работ особого назначения» для гідро-археологічних досліджень на р. Бозі та в південному Криму (Коктебелі),[8] і

---

[2] В. Д. Блаватский, Подводная археологическая экспедиция 1962 г. (Сов. Арх. 1965, кн. I., 272).

[3] П. Дюбрюкс, Описание розвалин и следов древних городов, ЗООИД, ЇУ, 1858, табл. I.

[4] Я. Пастернак, Археологія України, Торонто 1961, 577-579 (там раніша література).

[5] А. Уваров, Исследования о древностях Южной Россіи и берегов Черного Моря, I, Петербург 1851, 40.

[6] В. Д. Блаватский, О подводной археологии, (Сов. Арх. 1958, кн. 3, 73).

[7] М. Міллер, Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України, Мюнхен 1956, 17).

[8] Р. А. Орбели, Исследования и изыскания, Москва-Ленінград 1947, 251-260.

вкінці А. Карасев пробував у 1948 і 1956 рр. визначити вже точні границі підводної частини Ольвії.[9]

Перші систематичні підводні праці в південній Україні, під проводом В. Д. Блаватського (Москва) розпочались тільки в 1957 р., після вишколу групи археологів-підводників та аквалангістів в Центральному Морському Клюбі в Москві. Вони розпочались з досліджування морського дна біля античних міст-колоній Німфею, Пантикапею й Гермонасси в Керченському проливі.[10] Після того на чергу прийшли Фанагорія (1958),[11] Таганрозький залив і Керченський пролив (1960),[12] Ольвія (1961)[13] і Тіра (1962).[14] Дослідження останніх років не були ще відмічені в археологічній літературі.

В загальному вислід названих праць був задовільний. Ними детально обслiджено затоплені водою прибережні частини Фанагорії, Ольвії й Херсонесу з розвалами їхніх оборонних мурів, виявлено одночасні з ними культурні шари з множеством керамічних матеріялів, головно з амфор на вино з часу від VI ст. до Хр. до IV ст. по Хр. Останні (амфори) походять, найбільш правдоподібно з затоплених вантажних кораблів, що їх і після затоплення нераз далі пошкоджували морські бурі-шторми. В Карантанній бухті, біля середньовічного Херсонесу, виявлено затоплену морем його, мабуть, ремісничу дільницю, а в Дністровому лимані, біля Білгороду-Аккерману, виявлено теж затоплену частину цього середньовічного городу. Наймолодшою знахідкою під водою були залишки воєнного корабля XVIII ст. (?) в Керченському проливі.

Приходиться ствердити, що підводні археологічні дослідження мають величезне значення для вивчення праісторичних і ранне-історичних часів України. Вони дають змогу відкрити невідомі досі чи мало відомі сторінки культурного життя тих часів, бо взагалі те життя старого світу концентрувалось крутом басейнів Чорного й Середземного мор'їв, і Україна брала в ньому активну участь.

Зокрема праці археологів-підводників остаточно розв'яжуть проблему льокалізації морських шляхів, якими Україна була пов'язана від праісторичних часів по княжі й козацькі часи з Малою Азією, пізніше з Візантією, вкінці з Туреччиною та другими краями східнього Середземного моря. Зв'язки ті мали значний вплив на духову й матеріяльну культуру України тих часів.

Щастям є, що українські науковці у вільному світі можуть свобідно брати участь у наукових з'їздах на всіх континентах, де вони можуть

---

[9] А. Н. Карасев, Оборотильные сооружения Ольвии, (КСИИМК, XXII, 1948, 30, рис. 4; 33, рис. 7).

[10] В. Д. Блаватский, як прим. 6, стор. 83.

[11] В. Д. Блаватский — В. И. Кузищин, Подводные разведки древней Фанагории (Вестник Академии Наук СССР, 1959, кн. I, 130).

[12] В. Д. Блаватский, Работы подводной Азово-Черноморской экспедиции 1960 г. (Сов. Арх. 1961, кн. 4, 148-157).

[13] В. Д. Блаватский, Подводные разведки в Ольвии (Сов. Арх. 1962, кн. 3, 225-234).

[14] В. Д. Блаватский, Подводная археологическая экспедиция 1962 г., (Сов. Арх. 1965, кн. I, 275).

гідно репрезентувати ім'я України й її наукові досягнення та обмінюватись виданнями. Особисті зв'язки збагачують наших дослідників новими матеріялами, в дискусії наводять на нові думки, надають румянців життя науковій праці, яких вона не завжди може мати в стінах робочих кабінетів.

Наша особиста розмова з різними учасниками конференції, а зокрема з д-ром Бей Юксель Еґдеміром з Археологічного Музею в Істамбулі, представником турецьких археологів-підводників, дала нам багато нових думок і матеріялів у ділянці нам дуже близькій і спільній, бо Туреччина і взагалі Мала Азія як наш найближчий сусід грала важливу ролю ще з часів палеоліту, а головно в ранньому середньовіччю (Візантія) в культурному розвитку старої України. —

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Блаватский В. Д.* — О подводной археологии (Советская Археология 1958, кн. 3).
2. *Блаватский В. Д.* — Подводные раскопки Фанагории в 1959 г. (там же, 1961 кн. 1).
3. *Блаватский В. Д.* — Работы подводной Азово-Черноморской экспедиции 1960 г. (там же, 1961, кн. 4).
4. *Блаватский В. Д.* — Подводные разведки в Ольвии (там же, 1962, кн. 3).
5. *Блаватский В. Д.* — Подводная археологическая экспедиция 1962 г. (там же, 1965, кн. 1).
6. *Блаватский В. Д.* — *Кузищин В. И.* — Подводные разведки древней Фанагории (Вестник АН СССР, 1959, кн. 1).
7. *Блаватский В. Д.* — *Кузищин В. И.* — Подводные разведки в 1958 г. (Краткие сообщения Института Археологии АН СССР, 83, 1961).
8. *Герц К. К.* — Археологическая топография Таманского полуострова, Москва 1870.
9. *Дюбрюкс П.* — Описание развалин и следов древних городов и укреплений некога существовавших на европейском берегу Босфора Киммерического, от входа в пролив, близ Еникальского маяка, до горы Опук включительно, при Черном море (ЗООИД, IV, 1858, табл. I).
10. *Карасев А. Н.* — Оборонительные сооружения Ольвии (Краткие сообщения И. А. АН СССР, XXII, 1948).
11. *Карасев А. Н.* — Планы Ольвии XIX в. как источник для исторической топографии Ольвии (Материалы и исследования по археологии СССР, 50, 1956).
12. *Коллиш Л. П.* — Следы древней культуры на дне морском. Современное положение вопроса о нахождении в море античних памятников Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии, 43, Симферополь 1909.
13. *Орбели Р. А.* — Исследования и изыскания. Материалы к истории подводного труда с древнейших времен до наших дней (Москва, 1947).
14. *Уваров А. С.* — Исследования о древностях Южной Россіи и берегов Чернаго моря, I (Ст. Петербург, 1851).
15. *Фармаковский Б. В.* — Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. (СГАИМК, I, Ленинград 1926).
16. *Benoit F.* — Exploration sousmarine sur les cotes de Provance (Provance Historique, II, 1952).

17. *Brady Edward M.* — Marine Salvage Operations, Cambridge, Md., 1960.
18. *Casson L. S.* — Sea-Digging (Archaeology, 1953, VI, No. 7).
19. *Casson L. S.* — More Sea Digging (ibidem, 1957, No. 10).
20. *Cousteau J. Y.* — Fish Men Explore a New World Undersea (National Geographic Magazine, October 1952).
21. *Cousteau J. Y.* — The Silent World, New York 1953.
22. *Cousteau J. Y.* — Fish Men Discover a 2200 years old Greek Ship (National Geographic Magazine, 1954, No. 1).
23. *Cross E. R.* — Underwater Photography and Television, New York 1955.
24. *Dumas Frederic* — Deep-Water Archaeology, London 1962.
25. *Frost Honor* — Under the Mediterranean, Marine Antiquities, London 1963.
26. *Gibbs J. A.* — Shipwrecks of the Pacific Coast, Portland, Or. 1962.
27. *Lamboglia N. e Benoit F.* — Scavi Sottomarini in Liguria e in Provenca Bordighera 1953.
28. *Lantier R.* — Panthere en bronze trouvée en mer pres de Monaco (Mon. et Mem. f. F. Pio, 46, 1952).
29. *Merlin A.* et *Poinssot L.* — Marbres trouves en mer pres de Mehdia (Tunise) — R. A. XVIII, 1911.
30. *du Plat Taylor J.* — Marine Archeology (Archaeological News Letter, vol. 7. No. 8, London, April 1962).
31. *Ratigan W.* — Great Lakes Shipwrecks and Survivals, Grand Rapids 1960.
32. *Silverberg R.* — Sunken History: The Story of Underwater Archaelogy, Philadelphia 1963.

Василь Омельченко

ЧЕТВЕРТА КОНФЕРЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

(Резюме доповідей)

В попередньому числі «Українського Історика» ми подали коротку інформацію про перебіг Конференції українських істориків УВАН, що відбулася 20 червня 1965 року в Нью-Йорку. Конференцію спонзорувала Історична Секція УВАН і Редакційно-видавнича комісія «Історичних Збірників».

В цьому числі подаємо резюме прочитаних доповідей.

Любомир Винар:

«Генеза і рання діяльність української козаччини»

Питання генези і розвитку української козаччини, як побутового явища і суспільної верстви, належить до найцікавіших соціологічних і політичних явищ в европейській історії кінця XV і XVI століття. Процес формування української козаччини є надзвичайно складний, якщо взяти до уваги різні чинники, які впливали на ріст і організаційну структуру козаччини, що розвивалася в різних формаціях. В першій частині доповіді, прелегент зупинився над головнішими гіпотезами про генезу козаччини (етимологічні теорії, базовані на семантичних виводах, теорії етнічної окремішности козаччини, теорії автохтонности української козаччини). На основі критичної аналізи історичних джерел історик дійшов до висновку, що українська козаччина вилонилася із українського етносу, з усіх суспільних верств населення України. Доповідач зупинився зокрема над працями сучасних совєтських істориків (Голубоцький і другі), в яких тенденційно насвітлюється генезу козаччини пов'язуючи її лише з українським простолюддям, а зокрема селянством і заперечуючи вплив українських знатних родів.

Розвиток козаччини, яка спершу проявила себе, як дефензивний чинник, що при свойому нагальному рості набрав офензивних форм, був в першу чергу зумовлений соціяльним, політичним, економічним, а дещо пізніше релігійним станом українського населення в Литовсько-Польській Державі. Окрему, а заразом найважливішу ролю в формуючому процесі козаччини відіграв колонізаційний чинник, як також боротьба з кримською татарською ордою.

В другій частині доповіді подано нову періодизацію козацької доби, яку прелегент подав у формі окремих етапів розвитку козаччини.

Початковий період, в якому козаччина виступала ще як явище побутове і поволі набирала мілітарного і економічного значення. В цьому періоді козаччина перш за все виступає, як економічна категорія.

Ранній козацький період (приблизно перші три чверті XVI ст.), в якому козаччина оформлюється як окрема суспільна верства і виступає в різних формаціях (незалежна дружинна формація, запорозька козаччина (січовики) реєстрове (городове) козацтво. В цьому періоді козаччина виступає, як категорія соціяльна.

Період розцвіту козаччини (кінець XVI і перша половина XVII ст.) Козаччина стає повною політичною силою із власною внутрішньою і зовнішньою політикою. Формулюється козацька ідеологія. Козацтво відокремлюється і політично кристалізується в рямцях державної системи Речі Посполитої і рівночасно входить в колізію з цією системою. Розпочинає боротьбу і боронить народні і соціяльні інтереси українського народу. В цьому періоді козаччина виступає, як категорія політична.

Період Козацько-Гетьманської Держави (XVII-XVIII ст.). В цьому періоді козаччина — «Військо Запорозьке» стає в наслідок перемоги над Польщею, керманичем української держави. Переможена у визвольних змаганнях з Москвою, козаччина поступово тратить це керівне становище, зберігаючи ще на якийсь час правну і соціяльно-економічну окремішність і певний ідеологічний вплив на розвиток українського історичного життя. В цьому періоді козаччина виступає, як категорія державно-політична.

В межах кожного періоду були свої етапи розвитку — т. зв. «субперіоди», які творять внутрішню періодизацію. Прелегент обговорив чотири етапи: дружинний козацький етап, уходницький етап і постання осілого козацтва, запорозьке козацтво і оснування Запорозької Січі і постання козацького реєстру — реєстрового козацтва.

Всі ці етапи розвитку українського козацтва дуже часто себе покривають і не виступають у ізольованій формі. Причина того явища в тому, що козаччина майже рівночасно виступила і розвивалася у різних організаційних видах.

Вкінці доповідач подав коротку аналізу етнічного обличчя козаччини і її суспільного складу.

Омелян Пріцак:
«Етимологія та зміст назви ‚козак'»

Довший час дослідники приймали, що слово козак вперше було засвідчене в „Codex Cumanicus" із 1303 р. Виявилося, що воно було задокументоване раніше. Найдавніша згадка є в «Таємній історії Монголів» з 1240 року, написаній монгольською мовою, але китайським письмом. Там (у §64) говориться про qasah tergen «касах — двокілка» у зв'язку з подіями в часах молодости Чінґіс-хана, приблизно для 70-их рр. XII століття.

Хоч із контексту тяжко встановити точне значення слова «касах» — але одне певне, що це слово не монгольського походження, а тюрк-

ське запозичення в монгольській мові. Значить слово козак мусіло існувати в тюркських мовах до 70 -их років XII ст.

Друга згадка, що також до цього часу залишилася не відомою дослідникам східньо-европейської історії походить з р. 1245. Вона знаходиться в арабо-половецькому словнику, впорядкованому не по азбучному, а по категоріям, у т. зв. Tarjuman, у розділі, де подані прикмети людини. Хоч арабський відповідник mujarrad (муджаррад) має багато значень, можна устійнити тут значення «самітний, незв'язаний (сім'єю або оселею)».

У словнику тюркських мов Махмуда Кашгарського (арабською мовою із 1074 р.) дієслово qaz- (від якого походить девербальне ім'я qazaq) мало значення» «топтати землю (кінь)», «бути самітним у степу».

Тут зрозуміло, що в першу епоху слово козак — це означення побутового явища.

У ґлоссі в „Codex Cumanicus" (1303 р.) слово виступає у словарній частині пам'ятника у формі Ghasal Cosac у розділі «Res — quae pertinent ad bellum». Перша частина слова це не караул (як пробували пояснити), а ghasal [gazal (*gazar)], ґенуезька назва для Криму.

Терміном «Ghasal Cosac» означували ґенуезці початку 14 ст. «Сторожу (із тюрків)» = середньовічне латинське gnayta = перське naobat. Тут йдеться про технічний термін, а не про людей.

Починаючи від 1308 року (*римський* синексарій грецькою мовою) назва козак засвідчена на Криму, як означення для тюркських вояків, що виконували сторожу та займалися здобиччю.

Ґенуезькі акти називають їх ще Arguxii, Orgusii, Horgusii. Це останнє слово пробували зв'язати з тюркським племенем оґузів (літописні Торки). Одначе тут маємо тюрське слово argus (арґуш) — товариш (спеціяльно в торговельних підприйняттях). Замість argus засвідчена від 1503 р. назва бурсникъ «товариш» від середньо-німецького *Burss* «група найманих вояків».

Підсумовуючи дані джерела, треба ствердити 3 семантичні етапи назви козак, із яких дві перші засвідчені тільки для тюркського світу:

а) до початку 14 ст. qazaq (козак) — це тюркське побутове явище з значенням: «самітний (одноборець) у степу». Крім того, qazaq (— монг. qasah) виступає у першій частині зложених іменників зі значенням: кочовий «двоколка), нежонатий.

б) у золотоординський період (від б. 1300-1500), слово козак засвідчене спочатку на Криму, а потім в усьому тюркському світі на границі степу з осілою культурою, на лінії Кам'янець Подільський — Бар — Вінниця — Біла Церква — Черкаси — Київ — Путивль — Рильськ — Тула — Рязань — Мурома — Нижній Новгород. Воно має два основні значення: а) тюркська степова сторожа, ескорта, курієри (= argus); засвідчено, починаючи з 1308 р.; б) золотоординські ізгої (Чінґґісиди) та їх діти «дѣти боярские» (від 1452 р.).

в) Після упадку Золотої Орди (б. 1500 р.) козак має дві сфери: а) в тюркському світі — це назва для частини лівого крила Золотої Орди, улусу, Кунґірам (Ozbeg), що в 1500 р. не пішли в осілу Трансоксіяну (країна між Аму та Сир Даріями), а залишилися кочувати; їх нащад-

ки це сьогоднішні козахи в Казахстані; б) слово — козак переймає також східнослов'янський світ (перший раз засвідчено в 1492) на означення степових промисловців (уходників).

У слов'янському світі — слово козак вживається на означення військової верстви (друга половина 16 ст.), а в 17 ст. воно означало суспільну верству.

Богдан Корчмарик
«Києво-Могилянська Академія в добу Козацько-Гетьманської України»

Доповідач на основі джерельного матеріялу, не тільки подав вагу і значення цієї першої високошкільної інституції на цілому европейському Сході в культурно-релігійному житті українського народу, але й насвітлив велику і важливу ролю, яку відіграла вона в процесі пробудження його національної свідомости. В Києво-Могилянській Академії формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії і мали великий вплив на українську державну політику. Звідси вийшла нова ґенерація тогочасної провідної верстви, яка походила з різних верств українського народу. Коли в 16 ст. український народ під тиском польської окупації та польсько-латинського духовенства докотився до такого страшного занепаду, що вже не вважався за народ, як завважує польський історик В. Лозінскі, лише за нащадка народу, що «давно втратив свою культуру і фізіономію», то в 17 ст. завдяки широкорозгорненій культурно-релігійній та науковій діяльності Києво-Могилянської Академії, він не тільки відродив свою власну культуру і національне обличчя але й засвідчив перед цілим світом свою історичну живучість. До якої міри впливала Києво-Могилянська Академія на пробудження національної свідомости серед українського народу, наглядно показує не тільки остаточне сформування Козацько-Гетьманської держави та повний політичний розрив з Москвою за часів Мазепи, але також і те, що українська молодь, яка вибиралася за кордон для завершення студій по різних західньо-европейських університетах, характеризує свою національну приналежність такими окресленнями: в другій пол. 16 ст. вона виступає під назвами «полонус» або «літванус»; в першій половині 17 ст. під назвою «рутенус», а після Полтавської катастрофи майже виключно «украïнус». Не зважаючи на те, що після Полтавської катастрофи всі землі Козацько-Гетьманської України опинилися в умовах повної і безоглядної московської окупації, як також не дивлячись на те, що Києво-Могилянська Академія, після своїх блискучих подвигів на полі культурно-релігійного та національного відродження українського народу, впала жертвою постійної московської русифікації, виплекані нею основні властивості українського світогляду не тільки продовжували існувати в українському народі, але й були тією рушійною силою, яка заставляла той нарід до дальшої нерівної боротьби за забезпечення його культурно-релігійних інтересів.

In Memoriam

Управа Українського Історичного Товариства і Редакційна Колегія «Українського Історика» з глибоким смутком повідомляють українське громадянство, що 19 жовтня 1965 року після короткої недуги серця помер в Ню Йорку на 82 році життя

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ
Д-Р СТЕПАН ВИТВИЦЬКИЙ

Колишній Державний Секретар Західньої Української Народньої Республіки, член делеґації Української Національної Ради З.У.Н.Р. на Трудовий Конґрес у Києві в 1919 році, член Української Парляментарної Репрезентації Галичини від УНДО, член ЦК УНДО, визначний громадсько-політичний діяч і державний муж, учасник української визвольної боротьби.

КОРОТКА БІОГРАФІЯ

Д-р Степан ВИТВИЦЬКИЙ походить зі Станіславівщини (тепер Івано-Франківська область). Народився 13. 3. 1884 р. в Угорниках повіт Товмач. Студіював у Львівському та Віденському університетах. Студії закінчив доктором юридичних наук. Після студій повернувся на рідну Станіславівщину, де присвятив себе освітній та господарсько-організаційній праці. В роках 1915-1918 був членом редакції щоденника «Діло» і тижневика «Свобода». Коли 18 жовтня 1918 р. у Львові уконституувалась Українська Національна Рада, д-ра С. Витвицького, члена Української Національно-Демократичної Партії, обрали секретарем Ради. Одночасно він увійшов до складу політичного комітету, який підготував перебрання влади у Львові і в Галичині в українські руки — 1 листопада 1918 р. Як член делеґації Національної Ради Західньо-Української Народньої Республіки на Трудовий Конґрес у Києві, брав участь у проголошенні Акту Соборности 22 Січня 1919 р. Державний секретар закордонних справ, 1921-1923 голова дипломатичної місії в Парижі і Лондоні.

1924 року д-р С. Витвицький повернувся до Галичини. 1924-1939 працює як адвокат і політичний діяч Українського Національно-Демократичного Об'єднання в Дрогобичі. 1935-го року був обраний депутатом до Варшавського Сейму від УНДО. Був заступником Голови УНДО і заступником голови Української Парляментарної Репрезентації.

На еміґрації — з 1945 року — брав участь в організувані Центрального Представництва Української Еміґрації в Німеччині та в підготові Української Національної Ради на чужині (1948). Член УНРади від фракції УНДО. З 1949 заступник голови Виконавчого Органу Ради і керівник ресорту закордонних справ 1951 року виїхав до США. На сесії Української Національної Ради 1954 року в Мюнхені був обраний одноголосно Президентом Української Народньої Республіки в екзилі, переобраний на п'ятій сесії, 1961 року.

Богдан Винар

ВОЛОДИМИР ТИМОШЕНКО
(1885—1965)

15 серпня 1965 р. помер Володимир Тимошенко, що належав до тих нечисленних українських одиниць, які зуміли своєю працею здобути собі світове ім'я. Покійний – один з найвизначніших фахівців сільського господарства, зокрема економіки СССР і України. Ширші круги української суспільности мало знайомі з ім'ям великого українського вченого, який, перебуваючи довгі роки в Каліфорнії, не брав активної участи в українському громадському і політичному житті.

Володимир Тимошенко народився 12 квітня 1885 р. у Базилівці на Чернігівщині. Після закінчення середньої освіти в 1902 р., розпочав студії в Інституті Комунікацій у Петербурзі, а згодом, з 1905 р., переходить на економічний відділ Ст.-Петербурзької Політехніки, де має можливості слухати викладів таких відомих фахівців, як Іванюков, Струве, Туган-Барановський — в ділянці політекономії, Чупров — статистики, Нольде, Ковалевський, Дяконов — права і політичних наук. Таким чином Тимошенко дістає найкращу, можливу в тому часі освіту і її майбутньому належно використовує.

Після закінчення студій і військової служби працює короткий час у міністерствах Шляхів та Хліборобства у Петербурзі. Після вибуху большевицької революції виїзджає на Україну і тут зразу стає до праці в різних економічних установах молодої української держави. Зокрема бере Тимошенко участь у працях економічної комісії, яка випрацювала низку важливих госп. договорів з центральними державами. Також входить до складу Мирової Делегації УНР в Парижі. У зв'язку з цією діяльністю молодий учений написав дві важливі розвідки французькою мовою, а саме «Україна і Росія в їх економічних взаємовідносинах» та «Економічні зв'язки України і Франції». Зокрема перша розвідка, що згодом появилась також англійською та німецькою мовами, була мабуть, першою спробою в українській економічній літературі науково обґрунтувати питання політичної незалежности України при допомозі економічних фактів.

Після невдачі українських визвольних змагань велика частина української еміґрації переїзджає в Чехословаччину, де і скоро постає мережа широко розбудованого українського шкільництва на чолі з Українським Університетом та Українською Господарською Академією. В названих двох високих школах довший час працює і Володимир Тимошенко. В часі своєї праці в УВУ і УГА проф. Тимошенко видав ряд цінних високошкільних підручників (деякі з них обговорювались навіть на сторінках української підсовєтської фахової преси), як також виконував функції декана факультету права і суспільних наук. У зв'язку з науковими і педагогічними успіхами проф. Тимошенка, який також брав активну участь у чеських наукових інституціях, міжнародних організаціях та конґресах та багато писав у фаховій пресі, його нагороджено в 1925 р. стипендією Рокефеллера.

В 1926 р. проф. Тимошенко виїзджає на студії до США і в Корневельському університеті промується на доктора економічних наук. Через рік повертається назад в Чехословаччину, де і вибирають його ректором Українського Вільного Університету. На жаль, до цих обов'язків проф. Тимошенко вже не міг приступити, бо одержує запрошення з США на сталу працю, куди переїзджає в 1928 р.

З 1928 по 1934 р. проф. Тимошенко викладає у Мішиґенському університеті та в рр. 1934-36 працює також у Міністерстві Сільського Господарства у Вашинґтоні. Починаючи з 1936 р., Володимир Тимошенко переходить на дослідну працю до Дослідного Інституту харчування при Стенфордському університеті, де працює до 1950 р. Після переходу на емеритуру, проф. Тимошенко до своєї смерти залишається і надалі консультантом Інституту.

Діяпазон наукових зацікавлень проф. Тимошенка був дуже широкий. Головною ділянкою його наукового заінтересування було питання дослідження сільського господарства. Вихідною базою для студій сільського господарства служило для Тимошенка ґрунтовне вивчення географічного розміщення окремих сільсько-господарських культур та продукційні можливості окремих економічних районів в аспекті їх участи в світовому ринку. На ці теми писав Покійний у Чехословаччині, і на тому місці згадаємо тільки дві найважливіші українські праці, а саме «Вступ до вчення про світовий ринок» (1922) та «Світове господарство» (1924). В часі перебування у Празі Тимошенка цікавить також питання операцій та їх економічно виправдана реґляментація (праці: «Картелі і трести» (1923) та «Проблема і розуміння конкуренції» (розвідка у збірнику УВУ, 1923).

Вивчаючи це питання, проф. Тимошенко цікавився дослідженням конюктурних циклів, зокрема багато праць автора присвячені розглядові сільсько-господарської продукції у залежності від існуючих циклів, що безпосередньо впливають на ринкові операції. Назвемо тут тільки найважливіші, а саме розвідку, присвячену розглядові хитань сільсько-господарської продукції у співвідношенні до породження господарських циклів („The Role of Agricultural Fluctuations in the Business Cycle", Michigan 1930). Автор стверджує, що величина урожаїв децидуюче впливає на визначення ринкових цін на зернові продукти. При цьому установлюється також певне співвідношення між цінами на сільсько-господарські продукти і промислове виробництво. У противагу групі теоретиків, що бачать в економічних циклах певне самородне явище, проф. Тимошенко заступає думку, що перехід від депресії до господарського пожвавлення і вслід за цим до високого конюктурного напруження відбувається не автоматично, а за допомогою складової кореляції певних економічних чинників. І так, наприклад, на підставі аналізи економічних циклів США на протязі 60 років (1865-1925) автор установив, що, крім інших чинників, також і великі урожаї та збільшений експорт сільсько-господарських продуктів поважно впливали на структуральні зміни в економічних циклах США. З другого боку. гострі неврожаї погіршували господарську депресію.

Також і друга праця проф. Тимошенка про світову господарську кризу („World Agriculture and the Depression", *Michigan Business Studies,* 1933) здобула собі широке признання серед американських і закордонних фахівців цього питання. У другій половині 30-их рр., уже в Стенфордському університеті, Володимира Тимошенка цікавить питання впливів грошевої політики на хитання ринкових цін пшениці. („Monetary Influences on Postwar Wheat Prices", *Wheat Studies, 1938).* Слід зазначити, що автор неґативно дивиться на конечність певних превентивних заходів у напрямку штучного забезпечен-

ня цін пшениці на міжнародньому ринку. Цій проблемі присвячена окрема праця автора „Wheat Subsidization and Exports", *Wheat Studies*, 1940, де стверджується, що субсидії для експорту надмірно знижують ціни на світовому ринку з супровідною неґативною кореляцією у відношенні до стану продукції в окремих економічних районах. Проф. Тимошенко висловлює тезу, що субсидії для експорту знижують ціни на світовому ринку у більшій мірі, ніж це було б потрібне для підтримки цін на внутрішньому ринку в окремих країнах-продуцентах.

В 40-их рр. автор знову повертається до питання вивчення конюктурних хитань на базі статистичних матеріялів з продукції і ринкового збуту для пшениці: „Variability in Wheat Yields and Outputs", *Wheat Studies*, 1942-43, 2 v. У висновках проф. Тимошенко піддержує раніше висловлений погляд, мовляв, хитання урожаїв в окремих країнах і разом з тим світова продукція пшениці не виявляють виразного циклічного характеру, і тому поодинокі коливання пшеничних урожаїв є радше випадковими явищами. Як і київський економіст Є. Слуцький, проф. Тимошенко приходить до переконання, що якщо коливання світової пшеничної продукції і нагадують певну циклічну закономірність, то діється це скоріше у висліді підсумків з випадкових хитань сільсько-господарської продукції в окремих районах, ніж як результат впливів на світову продукцію певних метеорологічних циклів світового характеру, як це пробує довести більшість прихильників т. зв. аґрарної теорії Ці висновки піддержує автор і в пізнішій студії: „Interregional Correlations in Wheat Yields and Outputs", *Wheat Studies*, 1944.

Виходячи з такої широкої бази, проф. Тимошенко звертає окрему увагу на вивчення совєтського сільського господарства. Цій темі присвятив автор ряд праць, в тому числі також і монументальну студію „Agricultural Russia and the Wheat Problem", Stanord 1932, 571 p. Праця написана в часі інтенсивного започаткування заходів совєтського уряду у напрямі суцільної колективізації сільського господарства. Автор багато уваги присвячує питанню історичного розвитку сільського господарства на терені СССР, розглядаючи участь Росії і СССР у міжнародньому ринку. Книга, за оцінками фахівців, носить енциклопедичний характер і безсумнівно належить до перших спроб повного опрацювання цього питання у західній економічній літературі. Багато уваги присвячено тут також і питанню українського сільського господарства, зокрема розглянено загальні принципи землеволодіння, український експорт, питання ліквідації українського Наркомзему, тощо.

Питання історичного вивчення сільсько-господарської політики в Росії обговорює Тимошенко в окремій студії „The Agrarian Policies of Russia and the Wars", *Agricultural History*, 1943, в якій багатим статистичним матеріялом доводить цікаву тезу, мовляв кожна територіяльна експанзія Російської імперії супроводилась обов'язковим зміцненням кріпацької системи. Питання колоніяльної політики СССР автор розглядав в статті „Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem", *Report on the Soviet Union in 1956*. Цій темі присвячена також обширна передмова проф. Тимошенка до праці автора цих рядків («Українська промисловість», 1964). При кінці цього неповного переліку важливіших праць Покійного хочемо ще згадати, що проф. Тимошенко цікавився також питанням цукрової промисловости. В деяких працях, присвячених цій темі, як наприклад, „The Soviet Sugar Industry and its Postwar Restoration", 1951, автор науково обґрунтовує, мабуть, непопулярну у США тезу про штучне насаджування цукрової промисловости поза

межами України, у кліматично непригожих умовинах, що, очевидно, має свою окрему політичну вимову.

Після довгої недуги смерть перервала багато творчих задумів Покійного. Зокрема проф. Тимошенко, як найкращий фахівець цього питання, не написав раніше запланованої студії про сільське господарство України. Праця в американських дослідчих інституціях не давала змоги належно присвятитись українознавчій проблематиці. І так відійшов великий учений, знавець сільського господарства світової слави. Українська і світова наука понесли втрату, яку сьогодні вже неможливо заступити.

З архіву

З ЛИСТІВ Д. І. ДОРОШЕНКА ДО О. П. ОГЛОБЛИНА

Ім'я Дмитра Івановича Дорошенка (1882-1951), як українського історика й громадсько-політичного діяча, було відоме мені віддавна. Знав я також, що він родом з Чернігівщини, отже мій земляк. То-ж не дивно, що його книга «Огляд української історіографії», яку видав Український Вільний Університет у Празі р. 1923, дуже зацікавила мене. Вона дісталася до Києва досить рано — десь наприкінці 1923 або на початку 1924 року — й справила на мене надзвичайне враження. Вона не тільки стала моєю настільною книгою, але й покладена була мною в основу курсу української історіографії, що його я читав у Київському Університеті (на той час І. Н. О.) в 1920-их роках. Великою радістю для мене була також прихильна рецензія Дмитра Івановича на мою книгу «Мануфактура в Гетьманщине» (Київ, 1925), опублікована у празькому журналі «Суспільство» (1926, ч. III-IV). Я віддячив Дмитрові Івановичу висилкою (через ВУАН) деяких моїх праць (у 1920-их рр. це ще було можливе). Але 1930-ті роки й совєтський погром української науки й культури обірвали й ті нитки зносин, які були до того між нами, в Києві й українською еміграцією. Лише врядигоди, і то переважно в чужих виданнях (зокрема німецьких), доходили до нас вістки про нові праці й публікації Д. І. Дорошенка.

Щойно після вибуху німецько-совєтської війни 1941 року й окупації німцями Києва з'явилися бодай невеличкі можливості комунікації з українськими культурними осередками в Західній Європі — спочатку *via* Львів, а потім і безпосередньо. Дізнавшися від своїх львівських друзів, що Дмитро Іванович цікавиться моїми дослідами над «Історією Русів», я написав йому листа. Відповіддю на це й був той лист, що оце тут друкується.

Відтоді почалося між нами досить жваве листування й обмін науковими виданнями, що тривало майже без перерви до кінця 1940-х рр., аж до останньої хвороби Дмитра Івановича та його повернення з Канади до Европи.

Мені пощастило зберегти всі листи Дмитра Івановича до мене. Але з моїх численних листів до нього залишилася, мабуть, лише повоєнна частина: листи з 1942-1944 рр., оскільки мені відомо, загинули в Празі.

Спочатку не думав я публікувати тепер листи Дмитра Івановича. Але, з огляду на їх вагу як для біографії Д. І. Дорошенка, одного з найвидатніших українських істориків нашого століття й визначного громадсько-політичного та державного діяча, — так і для історії укра-

їнської наукової еміграції, я, за згодою Високоповажаної Пані Наталії Михайлівни Дорошенко, вдови покійного історика, передав деякі, важливіші з цих листів, до друку в «Українському Історику».

Олександер Оглоблин

Prag XII
Gradeschinerstr. 49
20. VI. 1942

Високоповажаний Пане Професоре!

Простіть насамперед, що звертаюсь до Вас, титулуючи так офіціяльно: знаю, що Ви Олександер, а не знаю, як Вас величати по батькові; то будьте добрі, скажіть мені, яке Ваше «отчество», і слідуючим разом звернуся до Вас нашим звичаєм.

Отже дозвольте висловити Вам мою сердечну радість з одержання Вашого листа з датою 6. червня, — прийшов він учора 19-го. Ваш лист не менше мене втішив, як свого часу сама звістка, що Ви залишилися живі й по цей бік прірви. Чув я про Вас і про Вашу працю від І. П. Крип'якевича, який мені писав докладно і про Вашу розвідку про авторство «Исторіи Русовъ». Але-ж ми з Вами знайомі, хоча й заочно, ще з 1926 р.; ось лежить передо мною Ваша відбитка «До питання про автора Літопису Самовидця» з власноручним Вашим написом і з датою 29. XI. 1926. А крім того, є в мене й Ваші статі про Петрика. Властиво, ми поновляємо наше старе знайомство, і дай Боже, щоб воно колись обернулось у знайомство особисте, а не тільки листовне!

Знаєте, Ваш лист так мене зворушив — я перечитав його аж тричі, — що не знаю, з чого й почати. Почну з того, що ми з Вами дійсно найближчі земляки. Дорошенків хутір — моє родинне гніздо — лежить хоч у Глухівському повіті, але на самій межі Новгород-Сіверського, так що частина поля й всі городи вже в Новгородсів. повіті. Хоч я родився у Вільні, де служив мій батько, але дитячі роки я провів на хуторі й потім, учившись у гімназії у Вільні, я кожне літо приїздив на хутір і об'їздив тоді пасіки мого діда, а потім дядька, які всі стояли в Новгородсів. пов., так що я буквально з'їздив усю лівобережну сторону повіту й знаю кожне в тій стороні село. А самий «Новгородок», чи просто «город», як у нас звали, це був для нашої родини в усіх смислах осередок: у гімназії вчився мій дід, учень випуска 1820 року, мій батько і його шість братів, і перше місто, яке я свідомо побачив (бо з Вільна вивезено мене малим), був цей самий «город», і його чудова панорама з-за Десни й досі стоїть у моїй уяві: я вперше побачив її в 1889 році, й потім не раз милувався я нею аж до р. 1905, коли востаннє побував у Новгородку. А скільки спогадів наслухався я про Новгородок, про його гімназію, про вчителів і вихованців! Між інш. К. Д .Ушинський був нашим родичем і хрещеним батьком мого батька; я й досі ношу золотий годинник, подарований ним мойому батькові, — одинока пам'ятка минулого, що я її вивіз на еміграцію! Вибачте за весь цей сентименталізм, але Ви його розворушили самі, пишучи про те, що «мій», чи «наш» Новгородок був якийсь час осередком, серед якого повстала «Історія Русовъ». Те, що Ви кажете, це справді дуже ймовірно, тільки треба установити, що між усіма особами новгородського гурту, що Ви їх перечисляєте,

справді існував ближчий, а не лиш службовий зв'язок. Та Ви це певно й доводите. От тільки питання, чи всі ці особи, все ж таки розкидані далеко одна від одної (скажем — Мелхиседек Яворський, що був ігуменом Петро-Павлівського м-ря, 28 верстов на півд. схід від Глухова, а з другого боку Полетики в с. Юдинові аж в Погарщині), держали між собою якийсь зв'язок? Та й про патріотизм о. Володимира Сокальського — чи справді є якісь його ознаки? Але, кажу, на те все у Вашій праці напевно є докази, і треба лиш бажати, щоб Ваша розвідка якнайскоріше побачила світ. Але про це буде в мене мова далі.

Тепер же хочу продовжити про себе самого, бо з цього я й почав. Я Вам сердечно дякую за Ваше добре слово про мене, за Ваш привіт, але скажу Вам зовсім отверто, бо знаю, кому кажу: я зовсім не вважаю себе за вченого, за історика, — я тільки науковий популяризатор здобутків праці справжніх істориків, тих, що черпають з самих джерел; популяризую ці здобутки серед своїх і чужих. Не з моєї вини так сталося: аж до самої еміграції я більше присвячував часу і праці діяльності громадській і політичній, ніж науці, в якій через те був скоріше аматором. Опинившись же на чужині, я був відрізаний від джерел, від архівів, і знов же мусів занятись науково-педагогічною працею, та й тією самою політикою. У мене є кілька учнів, які взялися розробляти чужоземні архіви, вишукуючи матеріяли для нашої історії, а я сам не мав на це й часу. Отже, залишилося працювати хіба над історіографією та популяризацією. Аж тільки як попав я до Варшави (де пробув з весни 1936 до осени 1939 р.), то добився до архівів — варшавських, познанських, краківських та львівських. Наслідком того була пара менших розвідок і більша монографія про П. Дорошенка (яких 35 аркушів друку). Признаюся Вам без усякої фальшивої скромности, що сам себе за вченого-історика таки не вважаю, але щодо спопуляризування здобутків нашої науки серед чужинців, то я попрацював таки багато. От за пару місяців вийде моя бібліографія, то побачите самі. Один час, в рр. 1931-34 я регулярно провадив український відділ у „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte" і містив там статі, замітки, рецензії й бібліографію усього, що з'являлося на полі нашої історіографії. Та й по інших виданнях — німецьких, французьких, англійських, шведських, чеських, польських, російських писав про це.

Тепер українська наукова робота скрізь завмерла, сказано бо: inter arma silent musae. Надіємось, що це лиш тимчасово. Найбільше робиться все-таки у Празі. Ось тут Укр. Істор.-Філол. Т-во випустило недавно т. IV своїх «Праць», де є більші розвідки й історичного характеру: Б. Крупницького «З історії Правобережжя 1683-88 рр.», Мих. Антоновича «Студії з часів Наливайка», А. Яковлева «Конспіративне листування в Україні в 2-ій пол. XVII. в.», моя — «Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665-66)», С. Наріжного «Одеське Т-во історії й старовини». На слідуючому тижні виходить Наук. Збірник Українського Університету у Празі, де теж кілька праць з історії. Ось-ось вийде великий том С. Наріжного «Культурна праця української еміграції», моя книга про Вол. Антоновича; друкується чимало історичної белетристики, на яку тепер великий попит: перевидаються повісті А. Кащенка, вийшов І-ий том трилогії Панаса Феденка «Гомоніла Україна» — з часів Хмельниччини. В Берліні, в тій серії, що й Яковлева про магдеб. право, вийшла моя „Die Ukraine und das Reich" й виходить Д. Антоновича про впливи нім. мистецтва на українське; цими днями вийшла монографія Б. Крупницького „Iwan Mazepa und seine Zeit" — на основі багатої шведської (і всієї іншої) літератури й матеріялів з шведських та

німецьких архівів; виходить на днях 2-ге вид. його ж таки „Geschichte der Ukraine". Нічого не виходить з історії у Львові; ось тільки саме сьогодні дістав я звідти свій підручник «Історія України. З малюнками. Укр. В-во, Краків-Львів 1942». Стор. 252, 8°. Але більше книжок історичного змісту там покищо видаватись не буде, і львовяне споглядають на Прагу, як на місто, де все ж дещо видати можна. Оттут я й переходжу до Ваших праць.

Кажучи без компліментів, з Вас робітник високої марки! В тих обставинах, в яких Ви жили, стільки зробити! Страшенний буде жаль, коли Ваші праці залежаться. Отже, я зразу беруся до деяких практичних заходів. Сьогодні говорив я з двома тутешніми видавцями. Один заявив, що принципово його в-во взялось би видати котрусь Вашу працю — з більших, але просить точніше сказати, що саме вже зовсім у Вас готове до друку, а поки прийде відповідь, вони мене повідомлять, який гонорар зможуть заплатити, — я сказав, що без гонорару не буде й розмови. Це в-во ще молоде, мало досвідчене, але йому Ваше ім'я й теми заімпонували. Другий видавець, більш досвідчений і солідний, сказав, що можна було б видати (само собою, теж за гонораром) якусь працю більш загально-синтетичного характеру й більш доступну для широкої публіки; от як би Ви склали з Ваших готових праць синтетичну «Фабрика й промисловість на старій (чи в XVI-XVIII вв.) Україні», або «Нарис історії укр. господарства», такі праці знайшли б собі широкий збут, а про «Ист. Русовъ» широка публіка мало знає. Щоб Вам ясно було, що це за «публіка», скажу, що це десятки тисяч укр. робітників, головно з Західньої України, які вже рік-два і більше працюють в Німеччині, мають гроші й не знають, де їх подіти, так купують книжки. Крім того, й інтелігенція, розкидана по всьому Райху. Оця публіка зараз розкуповує все, аби второпала. Популярна історія має особливо великий попит.

Щодо Вашої розвідки про авторство «Ист. Рус.», що Ви надіслали проф. Крипякевичу, то може дозволите мені запитати його, чи не згодився б він передати рукопис до друку до Праги, якщо «Укр. В-во» сфінансує видання, а я тут догляну за друком. Бо у Львові напевно в ближчому часі видати не вдасться. Так принаймні звідти пишуть.

Про Ваш Музей-Архів я вже знаю від Світозара Михайловича та з його статті в «Укр. Дійсності». Це дуже корисне діло, а особливо видання книги про руйнування наших пам'яток большевиками. Цю книгу треба буде видати й на чужих мовах, щоб уся Европа знала.*

Буду старатися організувати висилку Вам наших тутешніх видань; почну з своїх власних. От за-для спроби понесу на почту свою книжечку «Православна Церква на Україні»; там є стаття про мої праці, написана проф. Крупницьким, бо сама книжка видана з нагоди 40-ліття моєї письменської діяльности. Якщо приймуть на почті, то перешлю в однім пакеті з оцим листом, а тоді як довідаюсь, що Ви дістали, висилатиму й інші речі. Хотів би дуже переслати свою „Die Ukraine und das Reich". Я вже передав, як був недавно в Берліні, свої «Нариси з історії України» 2 томи і свій короткий підручник (старе видання), тепер старатимусь переслати чи передати видання нове. Цікаво, чи дійде до Вас. Ці «Нариси» зробились тут великим раритетом, я на-силу здобув для Вас примірник.

Дуже приємно було почути від Вас про ряд учених, яких я знав особисто, і які, може, й мене пам'ятають, як ось пані Козловська, або п. Ку-

* С. М. Драгоманов (1884-1958), український економіст, син Мих. Драгоманова (О. О.).

рінний. Інших я також знаю, але тільки з їх писаннів. З п. Окіншевичем ми тепер листуємось.

От, щоб не забути: чи Вам відома праця М. Возняка про авторство «Исторіи Русовъ», видана у Львові в 1939 р. перед самою війною? Возняк, таксамо як і А. І. Яковлів, стоїть за авторство Ол. Безбородька.

Хотів би я написати Вам докладніше про працю наших істориків на еміграції, та нехай другим разом. Тепер скажу лишень, що нас тут небагато: проф. С. П. Наріжний, доц. д-р П. В. Феденко — обидва в Празі, д-р Д. Г. Олянчин — тепер на фронті, д-р Мих. Антонович — так само; проф. Ф. П. Слюсаренко — історик грецьких колоній на Чорноморщині, живе у Празі; проф. Б. Д. Крупницький — у Берліні, та Ваш покірний слуга, от і все. Єсть трохи археологів: проф. Ів. Борковський, Олег Кандиба (син Олеся), Людмила Красковська (в Братіславі-Пресбурзі) та проф. В. М. Щербаківський. Ол. Я. Шульгин, що є професором усесвітньої історії, тепер у Парижі; на днях там помер В. К. Прокопович, що працював над геральдикою. Як історик письменства й культури взагалі, визначився проф. Д. І. Чижевський, тепер у Галле. Це дуже солідна наукова сила, з фаху філософ. Історики права професори А. І. Яковлів і О. М. Гайманівський, обидва в Празі. Але в слідуючім листі напишу про все докладніше, а тепер кінчаю на цих коротких звістках.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

P. S. Скажіть: чи можна подати звістку про Ваші праці в тутешній газеті «Українська Дійсність»?

Огляди-рецензії

Український Історичний Журнал, Київ 1964, чч. 1-6.

Недавно минуло вісім років від появи першого числа *Українського Історичного Журналу.* Вісім років — це доволі короткий промежуток часу, щоб можна було говорити про заслуги цього журналу для української історії, але він зовсім вистачає, щоб здати собі справу з його структури, його обличчя та проблематики, обговорюваної на його сторінках.

Форма, в якій подається матеріял *УІЖ,* різноманітна та цікава. Книжку зачинають статті розмірами на 10-12 сторінок. Під формальним оглядом це наукові праці з відповідними примітками і поданням джерел. У кожній книжці є 5-6 статтей. В загальному в 1964 р. видрукувано 22 статті. Друга група матеріялу оформлена в т. зв. повідомлення, що уявляють собою тематично дещо звужені а розмірами коротші праці (5-6 стор.), теж заосмотрені контрольним апаратом. Впродовж цілого року поміщено в *УІЖ* 29 повідомлень. Дальше слідують замітки — короткі 3-4 сторінкові праці, що, як це виходить із самої їх назви, без претенсії до вичерпання теми, насвітлюють її по своєму.

Окремий розділ творять матеріяли, що відносяться до історії міст і сіл Радянської України. Публікація тих коротких нотаток стоїть у тісному зв'язку з працею над 26-томовою «Історією міст і сіл Української РСР», що повинна вийти друком у процесі ювілейних святкувань 50-річчя жовтневої революції. Але між тими матеріялами стрічаються і такі, що мають дещо ширші границі дослідів, як напр., стаття А. Д. Бачинського «Народна колонізація пониззя Дунаю», (ч. 2, стор. 97-101).

Після цього йде розділ п. н. «На допомогу викладачу історії». В коротких, одно-двосторінкових статтях, автори, звичайно педагоги-викладачі, подають свої спостереження на тему, як успішно проводити лекції на терені учнівської спільноти. Думаємо, що цей розділ зв'язаний тісно з методикою навчання історії можна було б, без шкоди для *УІЖ,* перенести до іншого, педагогічного журналу.

Інтересну групу матеріялу *УІЖ* творить розділ *«наш календар».* Поміщені в ньому нариси зв'язані з відзначуванням річниць важливіших подій та ювілеїв заслужених осіб. В калейдоскоп «календаря» попали такі заслужені діячі як Семен Їжакевич, Олександер Довженко, Михайло Коцюбинський та Остап Вишня.

Далі слідує відділ «Огляд джерел та літератури» та «Критика і бібліографія», в яких впродовж 1964 р. обговорено 53 книжкових видань.

Кожну книжку *УІЖ* закінчує «Хроніка та інформація», а часами також «Листи до редакції».

Крім цих сталих відділів у 1964 річнику були друковані три окремі групи матеріялів, присвячені а) 25-річчю прилучення західньо-українських земель до УРСР, б) 150-річчю з дня народження Г. Т. Шевченка і в) 20-річчю прогнання німців з України.

Як бачимо, форми поданого матеріялу *УІЖ* різноманітні, цю різноманітність треба розцінювати позитивно.

До негативів журналу, оскільки йдеться про його формальну сторінку, треба зачислити брак окремого розділу, відкритого для дискусії, над статтями. Потребу такого відділу ствердив д-р Лев Білас у статті: Діялектика і дискусія (*Українська літературна газета*, Мюнхен, серпень 1958 р., стор. 8). До таких самих заключень приходить і О. К. Касименко, який твердить, що: «суттєвим недоліком журналу є те, що на його сторінках не розгортаються дискусії з важливих наукових питань». (*УІЖ* ч. 2. 1963 р. стор. 19).

Стільки про форму. З черги про зміст. *Український Історичний Журнал* є органом Інституту Історії Академії Наук Української РСР та Інституту історії партії ЦК КП України, філіалу Інституту марксізму-ленінізму при ЦК КПРС. Логіка вимагала б, щоб зміст друкованих праць в *УІЖ* по половині був достосований до вимог обох Інститутів. Правда, історія України 20-того сторіччя дуже зазублюється з історією комуністичної партії, але і тут можна б знайти межу, яка, хоч не зовсім чітко, все таки могла б відділити комплекси зацікавлень обох Інститутів. Знаємо, що праця Інституту історії партії є тісно зв'язана з пропагандою, бо ж «пропаганда і впровадження передового досвіду є невід'ємною рисою діяльності комуністичної партії» (*УІЖ*, 1964 р., ч. 3. стор. 50). Беручи, отже, до уваги пропагандивний елемент, ми приходимо до висновків, що з п'ятьдесять і одної статтей і повідомлень, друкованих в *УІЖ* впродовж 1964 р., тільки сім праць можна уважати за праці історичного характеру, отже за праці, що повинні входити в круг зацікавлень Інституту історії. Ось їх перелік:

1) Гуржій І. О. — Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60-90-і рр. XIX ст.) (ч. 6, стор. 39-50).
2) Вервес Г. Д. — Тарас Шевченко серед польських друзів (ч. 3, стор. 15-80).
3) Вронський С. — Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні другої світової війни (ч. 6, стор. 62-69).
4) Косолапов В. В. — Наукова абстракція в історичному дослідженні (ч. 5, стор. 58-62).
5) Лавров Ю. П. — Іноземні капіталовкладання у металюргійну промисловість півдня України (ч. 3, стор. 69-74).
6) Стецюк К. І. — Літопис Самовидця — визначна памятка української історичної літератури другої половини XVII ст. (ч. 2, стор. 58-64).
7) Ткаченко М. М. — До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII-XVIII ст.) (ч. 1, стор. 77-85).

Всі інші праці з тієї групи, отже поверх вісімдесять п'ять відсотків, це праці, в яких історична тематика тісно пов'язана з пропагандою, вони йдуть по лінії діяльности Інституту історії партії ЦК КП України. Серед тієї другої категорії стрічаємо такі розвідки, які з історією не мають нічого спільного, наприклад, О. В. Авілова — За велику хемію (ч. 3, стор. 3-12), або Горака В. В. — Пропаганда і впровадження передового досвіду в сільському господарстві (1953-1963).

Якщо йдеться про розподіл матеріялу на базі хронологічного принципу, то переважна їх більшість відноситься до двадцятого сторіччя. Не має ні одної праці з історії княжої України, тільки дві праці відносяться до сімнадцятого сторіччя. Таким чином, перекидаючи сторінки *УІЖ*, створюється враження, що історія України зачинається від жовтневої революції.

У статті «За нові успіхи українських істориків» (*УІЖ*, 1963 р. ч. 2, стор. 13-23) О. К. Касименко зайняв становище до «культу особи». Ось його сло-

ва: «Незлічену шкоду приніс культ особи історичній науці на Україні. Внаслідок сваволі Сталіна в трактовці важливих історичних явищ, його перекручень на догоду возвеличання своєї особи, культивуваня субєктивізму і тенденціозності в працях з історії Української РСР було багато серйозних відступів від історичної правди, особливо у висвітленні радянського періоду, а також і всіх інших етапів історичного розвитку українського народу». У слід за тим червоною ниткою крізь усі числа *УІЖ* за 1964 рік проходять деклярації про конечність викорчування шкідливих наслідків «культу особи». З маркантніших виступів згадаємо тут ще рецензію М. О. Буцька на працю В. И. Стрельського — *Источниковедение истории СССР. Москва 1962.* «В книзі», пише Буцько, «розвінчується методи підходу до джерел, які насаджувались у період особи Сталіна і підкреслюється, що в той період перекручення, фальсифікація в оцінці подій і осіб, догматизм і начотництво були безпосередньо зв'язані з підміною аналізу схемою, з нехтуванням значення фактів у науковому дослідженні». (*УІЖ* ч. 1, стор. 141). Здавалось би, що за тими словами повинні прийти діла. На жаль, так не є. Вистачить тільки прочитати якунебудь статтю про події на Україні з 1918-1920 років, щоб переконатись, що «фальсифікація в оцінці подій і осіб, догматизм і начотництво» залишились надалі знаряддям «наукового дослідження».

У змаганнях закріпити «культ» за власною особою, Сталін старався усіми силами усунути в тінь авреолю Леніна, впливаючи, як каже Касименко, на «приниження, іноді тонке, а часом і грубе, ролі і значення великого В. І. Леніна». Зрозуміло, що в процесі десталінізації постала потреба ревідикувати заслуги Леніна. Прикладом відновлення в *УІЖ* культу Леніна є стаття Ф. П. Шевченка п. н. «В. І. Ленін і Шевченко», з якої читач довідується, що до популяризації творчости Шевченка причинилась у великій мірі прихильна постава Леніна.

Маніпулюючи справами культів, головний аранжер тієї зміни, Н. Хрущов, пробував і під свій «культик» поставити міцні підвалини.

Звичайно, *УІЖ* ревно йому в тому помагав. Зі статтей *УІЖ* довідуємось, що «Видатну роль у здійсненні одвічної мрії українського народу про воз'єднання всіх його земель в єдиній Українській Радянській Державі, в розвитку економіки, науки й культури, в піднесенні матеріяльного добробуту українського народу, у виході Української РСР на міжнародну арену відіграв особисто М. С. Хрущов...» (*УІЖ* ч. 4, стор. 30). Далі читаємо, що під час нападу німців на СССР «політоргани фронту під керівництвом М. С. Хрущова проводили партійну роботу у військах фронту, що забезпечило успішне здійснення операції по розгрому німецько-фашистських військ і визволення Києва до свята Великого Жовтня» (*УІЖ* ч. 1, стор. 149). З особливим притиском підкреслює *УІЖ* заслуги Хрущова на сільсько-господарськім полі: «Ніхто і ніколи, після смерти В. І. Леніна з партійних і державних діячів нашої країни, так енергійно, глибоко і цілеспрямовано не займався питаннями сільського господарства, як займався ними М. С. Хрущов» (УІЖ ч. 2, стор. 19). Отже кому — кому, але йому заслужено належало з нагоди святкувань 150-річчя з дня народження Т. Шевченка зложити на могилі Кобзаря вінок з живих квітів. «На шовковій стрічці вінка золотом палали слова: «Великому українському поетові, революціонеру-демократу Т. Г. Шевченку від М. С. Хрущова». «В молоденькім дубовім гаю зявилось ще одне деревце, посаджене руками Микити Сергійовича. У книзі почесних відвідувачів лишився автограф високого дорогого гостя». (УІЖ ч. 1, стор. 28).

Багатотомовій «Історії міст і сіл Української РСР», що має появитись в 50-річчя жовтневої революції совітські українські історики присв'ячують багато уваги. Відбуваються з'їзди, усталюються загальні організаційні рямці праці, наладнується мережа співробітників на низах і т. д. *УІЖ* бере живу участь у тій підготовці, публікуючи сирі матеріяли з тієї ділянки та інформуючи читачів про хід праці. Із замітки «Республиканська нарада з історії міст і сіл УРСР» В. Я. Андрущенка (УІЖ ч. 4, стор. 150-151) довідуємось, що основна увага редакції «спрямовується на найбільш повне використання різноманітних джерел (архівних, книжкових, журнальних, поточного діловодства, спогадів), ідейно-політичний, науковий та літературний рівень нарисів». Увага, присвячена «ідейно-політичному рівню» статтей, дає нам передсмак того, чого можна сподіватись від «Історії міст і сіл». — Але є ще інше віконце, крізь яке можна поглянути на заповіджену «Історію», — це друковані сирі матеріяли. Для прикладу беремо коротку історію села Скоморохів (біля Сокаля), друковану в УІЖ ч. 4, стор. 109). Після коротких відірваних історичних відомостей, що відносяться до 14, 16, 17 та 18 віків, автор Я. Й. Біліченко зупиняється на тих тяжких хвилях, які мусіли мешканці Скоморох переносити підчас першої світової війни. З проміжку часу між 1915 і 1939 р. не подає автор ніяких відомостей. Почавши від 1939 року бачимо незвичайну активність села, яке «під проводом партії» іде вперед. Статистика рогатої худоби, свиней та хліборобських машин має переконати читача, що село Скоморохи «помолодніло, розрослось». — А прецінь, цей часовий відтинок між 1915 і 1939 роком в історії кожного галицького села був вщерть набитий небуденними подіями. Ось вони: Упадок Австро-Угорщини, окупанта, під якого пануванням перебувала галицька вітка українського народу приблизно стоп'ятьдесять років, організація місцевої адміністрації на низах і влади на верхах, організація власної національної армії, нерівні змагання з польськими військами, випосаженими в аліянтську зброю, трагічний упадок тих змагань, негативна постава нашого села до польської влади, бойкот виборів до сойму, польський наступ на українське село, парцеляція місцевих фільварків між польськими кольоністами, польонізація та утраквізація українських шкіл, розбудова української кооперації та її переслідування польською владою, пацифікація і т. д. Думаємо, що український історик, без огляду на свої ідеологічні переконання, не повинен перейти попри ці події, не згадавши їх. Їх промовчування було б зрозуміле в добі «культу особи», але не тепер, коли всюди підкреслюється конечність «поваги до фактів».

Все таки стрічаються в УІЖ вістки, які мусять наповняти відрадою серця усіх українських істориків. Ці вістки з'являються звичайно при кінці журналу в дрібних звідомленнях, листах та рецензіях. Ось троє читачів в листі до редакції пишуть, що найвищий час, щоб написати історію української культури. Адже ж культура «є дорогоцінною скарбницею досягнень минулого і життєдайним джерелом для творчости наступних поколінь, Яку б галузь матеріяльної чи духової культури не взяти, який би твір не розглядати — все пройняте яскравою оригінальністю і силою творчого генія українського народу» (УІЖ ч. 2, стор. 158). Книжка «Село Шевченкове» пера Б. Іщенка написана «соковитою українською мовою, автор зберіг особливості душевної, сповненої народними прислів'ями і висловлюваннями мови селян» (УІЖ ч. 1, стор. 137). Два рецензенти, обговорюючи книжку І. Шекери «Міжнародні зв'язки Київської Руси», яка перша зробила вилім у московському монополю в дослідах історії нашої княжої доби, нарікають на малий наклад книжки: «шкода тільки, що видавництво АН УРСР випустило її малим тиражем (900 примірників)», (УІЖ ч. 3, стор. 139). Рецен-

зуючи працю М. Н. Тихомирова «Россия в XVI столетии», Д. І. Мишко з огірченням пригадує, «як мало знаходять історико-географічні питання своє відображення в історичній літературі, що виходить в нашій республиці. Маємо лише окремі статті та працю І. П. Крипякевича про Галичину»[1] (УІЖ ч. 3, стор. 140).

До відрадних явищ, що їх нотує на своїх сторінках УІЖ, належить привертання до громадських прав тих істориків, що в часах «культу особи» попали в неласку. Маємо тут на увазі Д. І. Яворницького, який хоч «не був істориком-марксистом, проте не можна не бачити його заслуг в історіографії. Зокрема при вивченні історії Запорозької Січі». І дальше: «Яворницький відноситься до тих вчених-патріотів, про яких забули в період культу особи Сталіна, а якщо й згадувати, то лише в сугубо негативному плані» (УІЖ ч. 2, стор. 160). В процесі регабілітації Яворницького відкрито при Дніпропетровському державному історичному музеї меморіяльну кімнату Яворницького (УІЖ ч. 5, стор. 152).

Є підстави догадуватись, що в короткому часі прийде черга на повну регабілітацію акад. Д. І. Багалія. Так принайменше виходило б із тих обережних вісток. що їх нижче подаємо: На нараді, що її у квітні 1964 р. скликала в Москві Наукова Рада з історії історичної науки АН СССР, обговорювано кризу «буржуазної історіографії, проявом якої, зокрема, було те, що ряд буржуазних істориків перейшли на радянські позиції і стали чесно служити Радянській владі. Тому І. С. Галкін, С. О. Шмідт (Москва), В. Г. Сарбей (Київ), С. А. Левітан (Рига), І. В. Зав'ялова (Одеса), А. Г. Беспалова (Ростов), Б. Г. Могильницький (Томськ) висловили побажання, щоб такі видатні вчені, як Лаппо-Данилевський, Тарле, Багалій, не були поставлені в один ряд з відвертими реакціонерами з табору буржуазної історіографії УІЖ ч. 4, стор. 152). У рецензії на «Очерки истории исторической науки в СССР», т. 3, (Москва 1963) читаємо, що автори «Очерків» видвигають позитивні сторони праць тих буржуазних учених, які після Великої Жовтневої соціялістичної революції стали на шлях чесної співпраці з Радянською владою. Це Ю. В. Готьє, В. І. Пичета, С. В. Бахрушин, А. Є. Пресняков, М. Д. Приселков, П. Г. Любомиров, Б. Д. Греков, О. А. Добіяш-Рождєственська та ряд інших. В такому ж плані слід було б розглядати й творчий доробок українського історика Д. І. Багалія». (УІЖ ч. 6, стор. 140).

Закінчуючи наші уваги на тему УІЖ з 1964 року, хочемо ствердити, що співпраця Інституту Історії з Інститутом партії на терені журналу не виходить йому на користь. Було б значно корисніше для обох Інститутів, якщо б вони видавали свої окремі журнали. В тому випадку можна б перевести чітке відмежування історичних та пропагандивних матеріялів.

Михайло Ждан

---

[1] Мова тут про працю І. П. Крипякевича — Джерела з історії Галичини періоду феодалізму. АН УРСР. Київ 1962. Книжка б'є рекорд у видавничій політиці Москви. Її видано тиражем 790 (сімсот дев'ятьдесять) примірників!

М. І. Марченко, *Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)*. Київ, Видавництво Київського Університету, 1959. Стор. 256.

Праця М. Марченка, присвячена українській історіографії, вирізняється серед видань українських радянських істориків. Професор Марченко, колишній ректор Львівського Університету, є рівнож автором недавно виданої «Історії української культури». Рецензована праця, як каже сам автор, була написана в противагу «Українській історіографії» Д. Дорошенка й О. Оглоблина, що вийшла як окремий випуск «Аналів УВАН» англійською мовою в 1957 р.

Перша частина праці М. Марченка охоплює історіографію українського середньовіччя і козацької доби, друга — період «розкладу кріпосницьких відносин і розвитку капіталізму» (кінець XVIII і перша половина XIX ст.), а третя частина присвячена початкові науково-критичного дослідження історії України, а саме творчості М. О. Максимовича. При кінці книжки Марченка знаходимо бібліографію. Автор у передмові зазначує, що в своїй праці не обговорюватиме історичних праць М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського та інших, яких він уважає «батьками» «буржуазної» української історіографії. Їхні твори будуть обговорені в окремій книзі, що готується автором.

В основному розвиток історіографії в праці Марченка віддзеркалює радянську періодизацію історії України. Ранню київську княжу добу (X-XII ст.) автор уважає спільною історією російського, білоруського й українського народів, як і цілу історичну літературу цієї доби. Розглядаючи пам'ятки цієї доби, Марченко дає доволі широке тло культурного і політичного життя княжої України. Він докладно описує «Повість временних літ», «Слово о законі і благодаті» Іларіона, «Поученіє дітям» Володимира Мономаха та ін. Тут він притримується загально прийнятого погляду про північну редакцію Лаврентіївського літопису і південну — Іпатіївського, в якому найкраще збереглася «Повість». Однак, Марченко зовсім не бере до уваги праць І. Франка, який доводив, що обидві редакції були складені в Києві, правдоподібно, перша з них — у Видубицькому, а друга — в Печерському монастирях, а з огляду на мову — обидві вони українські. Рівно ж він не взяв до уваги й праці М. Грушевського «Нестор і літопис» (Львів, 1898 р.).

Доволі цікаві думки Марченка відносно терміну «Україна». Він уважає, що цей термін народний. «Можна припустити, що в народному вжитку він існував раніше, ніж потрапив на сторінки літопису» (стор. 22). В дальшому автор твердить, що в міру поширення культурного й політичного впливу земель середнього Придніпров'я на цілу Південну Русь, «Україною», поряд із старовинною назвою «Русь», стали називатися всі «південноруські території, де панувала мова і своєрідні місцеві особливості побуту та культури жителів цієї частини Русі» (там же).

Окремий розділ автор присвячує аналізі Галицько-Волинського Літопису. Його ідейною основою Марченко вважає «прагнення обґрунтувати права галицького князя розпоряджатися долею всієї Південної Русі, зокрема право володіти стародавньою столицею землі Руської — Києвом» (стор. 27). В дальшому Марченко пише, що «ідея збереження величі Києва, обґрунтування його пріоритету над іншими містами Русі не покидає південноруських літописців протягом усіх століть часів татарського панування і після нього» (там же). Хоч далі автор і твердить, що українська історіографія XV-XVI ст. розвивалася у тісних зв'язках з «великоруським пи-

саннями», як також про те, що український, білоруський і російський народи у рівній мірі успадкували культурні надбання Київської Русі, то це твердження не знаходить документального підкріплення. Історичні факти розвитку Московщини XII й XIII ст. вказують на зовсім окремий шлях державного розвитку, дуже слабо пов'язаний із Київською державою.

Велику частину праці автор присвячує аналізі козацьких літописів Самовидця, Величка і Грабянки. Тут варто звернути увагу на один доволі цікавий момент інтерпретації українсько-московських зв'язків на основі козацьких літописів. Марченко виразно підкреслює, що автор «Самовидця» з часом зміняв своє наставлення супроти Москви. Літописець негативно ставився до заходів царського уряду в Україні, він не засудив вбивства запорожцями царського післанця Ладиженського (1667 р.) і, взагалі, виявив незадоволення московською владою. Щоб злагіднити наведені факти, Марченко зазначує що в концепціях автора літопису ми не бачимо антиросійських тенденцій, лиш автономістичні, козацько-українські настрої, в кінці XVII ст. властиві багатьом освіченим особам України. Що ці настрої різко розходилися з централізаторською політикою царського уряду, автор уже не згадує

Марченко не може заперечити впливу культури України на піднесення освіти в Московщині. Він згадує С. Полоцького, С. Яворського, Т. Прокоповича й інших вихованців Київської Академії, які причинилися до піднесення культурного рівня Росії Це не був процес «культурного єднання», як пише автор, а беззаперечний вплив більш розвинутої у той час української культури на відсталу московську.

«Хроніка» Т. Сафоновича зовсім не вказує на «рівнобіжний розвиток російського й українського народів», як це суґерує Марченко. Професор Київської Академії Сафонович у своєму творі виразно зв'язав київський княжий період нашої історії з пізнішим козацьким, підкреслюючи генетичний зв'язок цих двох періодів. Марченко слушно підкреслив опозицію ченців Києво-Печерської Лаври на чолі із архимандритом Інокентієм Гізелем до російської православної церкви, що змагала до підкорення української церкви московському патріярхові.

Зовсім непереконливо звучить теза Марченка про протинародню настанову козацької старшини, мовляв «половинчастість і хитре становище панівних кіл старшини й шляхти, небезпека від свого народу і ущемлення особистих інтересів царизмом робили старшину нездатною захищати національні інтереси при активному наступі самодержавства на Україну» (стор. 65). Саме ж цей наступ самодержавства й спонукав Мазепу і козацьку старшину зірвати з проросійською орієнтацією та активно виступити проти Москви. Сам же автор, докладно розглядаючи пам'ятки української історіографії XVII ст., стверджує, що в них домінує ідея автономізму. Не зважаючи на Андрусівський договір 1667 р., пише Марченко, продовжує «існувати тверда думка про Україну, як цілісне географічне, територіяльне й етнографічне поняття, поняття про єдиний народ, що проживає від Дністра до верхів'я Десни з заходу на схід і від Чорного моря до верхів'я Дніпра — з півдня на північ» (стор. 70).

Далі автор розглядає твори П. Симоновського і С. Лукомського з другої половини XVIII ст. Марченко слушно зазначує, що Симоновський негативно сприйняв скасування гетьманства у 1764 р. і ліквідацію автономії України. Він, як і вся козацька старшина того часу, толерував, але не сприйняв російські впливи на Україні. Марченко не зміг промовчати колонізаторської і русифікаторської політики царського уряду супроти Запоріжжя. Він

стверджує, що царський уряд рішуче діяв в напрямкові цілковитого знищення вільнолюбної опори українського народу в особі Запорізької Січі. І знову змагання московського централізму з українським автономізмом виразно позначилися в тогочасних історичних творах.

Далі з черги Марченко аналізує праці кн. С. І. Мишецького, Г. Ф. Міллера і О. І. Рігельмана. Всіх їх автор зараховує до «поміщицьких істориків», які в своїх творах викривили історичну дійсність, зокрема ролю запорізьких козаків і Січі. На нашу думку, твір Рігельмана «Літописне повістування про Малоросію, її народи і козаків» не можна підтягнути під таку категорію. Рігельман був прихильно наставлений до козацьких звичаїв і старшини.

Окрему увагу присвячує Марченко мемуарній літературі XVIII ст., зокрема щоденникам М. Ханенка, Я. Марковича, П. Апостола та ін. Без огляду на тенденційне насвітлення деяких історичних творів козацького періоду, автор вносить багато нових думок і тим то цей розділ читається із значним ітересом.

Друта частина рецензованої книжки присвячена історіографії кінця XVIII і першої половини XIX ст. Автор правдиво відзначає русифікаторську політику царату в цьому періоді. Українська історіографія тих часів тісно пов'язана з розвитком науки і виникненням наукових установ. Зокрема відкриття університетів у Києві, Харкові й Одесі мало безпосередній вплив на розвиток української історичної науки.

Багато місця присвятив Марченко «Історії Русів» та її впливові на українську історіографію. В обговоренні цього твору автор зовсім не взяв до уваги праць І. Борщака, О. Оглоблина та ін. Марченко вважає, що автором «Історії Русів» мусіла бути особа, що близько стояла до ідей декабристів. В дальшому історик розглядає твори Я. і О. Марковичів, Д. М. Бантиш-Каменського, М. А. Маркевича, О. М. Бодянського, А. О. Скальковського та інших істориків того часу.

Тут автор зокрема зупиняється на проєкті О. Марковича про звільнення селян з кріпацтва, що свідчить про зацікавлення української дворянської інтеліґенції долею українського селянства. Цікаві думки Марченка про методологічну концепцію Д. Бантиш-Каменського в питанні про «возз'єднання» України з Росією. На його думку, Бантиш-Каменський був представником «вірнопідданської концепції», якою доводив «не возз'єднання двох братніх народів — українського з російським у складі єдиної Російської держави, а просто того краю, який нібито колись належав Російській державі, повернення вірнопідданих під високу руку російських монархів». (стор. 146).

Доволі докладно розглядає Марченко діяльність гуртка Харківських романтиків на чолі з І. Срезневським та діяльність Київської Тимчасової Комісії для розбору древніх актів, Одеського Товариства історії і древніх актів та інших товариств, в яких формувалася тодішня історіографія України. Окреме місце присвятив автор західньо-українській історіографії кінця XVIII і першої половини XIX ст., докладно зупиняючися на діяльності Д. Зубрицького.

Останній розділ в книжці присвячений розглядові початків науково-критичного дослідження історії України, яке автор відносить до творчости М. О. Максимовича. Марченко аналізує погляди Максимовича на генезу Київської держави, початки козаччини та коліївщину. Не зважаючи на деяку натягнену інтерпретацію історичної спадщини історика, Марченко доволі влучно з'ясував критицизм Максимовича супроти історичних джерел

та літератури, відзначаючи його заслуги в дослідах українського середньовіччя та козацьких літописів.

Марченко вважає, що від Костомарова і Куліша починається нова, «буржуазна» українська історіографія. Її він у цьому томі не зачіпає.

В цілому праця Марченка терпить на ту саму недугу, що й більшість творів радянських істориків — партійність, суб'єктивізм і тенденційність в насвітленні історичних явищ й історичних творів. Проте, не зважаючи на ц основні хиби, в книжці Марченка чимало цікавих думок та гіпотез. Зокрема доволі сильно підкреслено в деяких місцях імперіялістичну суть політики царської Москви супроти українського народу. І саме в цьому ми добачуємо певне «novum» в інтерпретації нашого минулого в УРСР: історіографія Марченка свідчить про частинну переоцінку радянськими істориками недавніх історичних концепцій «меншого лиха», згідно з якими прилучення України до Росії вважалося відносним добром і таким чином виправдувалося русифікаційну політику царату супроти українського народу.

Любомир Винар

Theodor Mackiw, *Mazepa im Lichte der Zeitgenössischen deutschen Quellen.* — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Том 174. Verlag Ukraine. München, 1963. 109 SS.

Студія д-ра Теодора Мацькова „Mazepa im Lichte der Zeitgenössischen deutschen Qeullen" — безперечно цінний вклад в історіографію Мазепинської доби.

Автор зібрав і — що головне — критично перевірив і проаналізував великий джерельний матеріял, зокрема тогочасні німецькі періодичні видання, а також мемуарну літературу. Окрім того, він використав (здебільшого для порівняльної аналізи) деякі цінні документальні джерела, серед них і архівні (зокрема з Віденського Державного Архіву).

Зовсім слушно відокремлює автор тогочасну періодику й мемуаристику, встановлюючи подекуди певний зв'язок між ними. Можливо, що варто було б виділити в окрему групу джерела офіційного походження, приміток, дипломатичні реляції О. Плейера й Г. Й. фон Кайзерлінґа, хоч автор притягує їх лише для критичної перевірки тогочасної літератури.

Для своєї студії автор використав велику літературу — старшу й новішу, аж до останніх публікацій включно (простора бібліографія подана на стор. 63-69 петітного друку), не лише українську й німецьку, але й російську, польську, англійську, шведську тощо. Зокрема він згадує відповідні праці своїх попередників — Д. Дорошенка, Б. Крупницького й І. Борщака, які свого часу дослідили низку німецьких джерел до історії мазепинської України.

Загалом автор добре впорався зі своїм — дуже нелегким — завданням. Оскільки він завжди шукає (й аналізує) перводжерела відомостей та інформацій тих пресових і мемуарних публікацій, що їх він досліджує, він має досить підстав робити власні висновки та оцінки. З другого боку, вірогідність своїх джерел він визначає шляхом конфронтації їх з безперечно встановленими в історичній науці фактами. Тому з основними вис-

новками автора — і щодо історіографічного та документального значення джерел, які він студіює, і щодо вартости кожного окремого джерела та його важливіших оповідань — можна цілковито погодитися.

Чималу вартість мають долучені до студії документальні матеріяли з Віденського Державного Архіву, особливо лист гетьмана Мазепи до цісаря Йосифа I р. 1707.

Цікавий також ілюстративний матеріял, поданий у книзі, зокрема тогочасна мапа України Гомана.

Дуже добре, що автор додав до своєї студії англійське резюме. Можна було б побажати, щоб було ще українське резюме, а ще краще — щоб ця цінна праця була незабаром видана і в українській мові.

Олександер Оглоблин

Hans Kohn, *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New York. The Macmillan Company, 1961. 735 pp.

Американська історична наука останніми десятиліттями присвятила націоналізмові десятки важливих досліджень і поробила висновки, з якими варто ознайомлювати нашого читача. Ганс Когн, Карлтон Гайес, Бойд Шафер були першими піонерами на цьому полі й з того часу встигли змінити ставлення загалу американських істориків до цього важливого феномену.

Ганс Когн народився і провів студентські роки в Австро-Угорщині (Прага) яка, за висловами автора, була тоді «лабораторією націоналізму». Ще студентом він приймав участь в сіоністичному русі. Потрапивши в полон за Першої світової війни до Росії він безпосередньо ознайомлюється з національними відносинами в імперії, а зокрема в Середній Азії. Перебуваючи потім в Парижі, Лондоні, Єрусалимі, в країнах Близького Сходу, він всюди вивчає націоналізм, а переїхавши до США і ставши професором коледжу, випускає більше десятка книг про різні аспекти націоналізму в різних країнах.

«Ідея націоналізму» являється його найважливішою книгою і, як вказує сам автор, є синтезою всіх його попередніх праць. Її важливість підтверджується тим, що вона вийшла в США між 1944 і 1961 роком девяттю виданнями в англійській мові, двома в Німеччині та по одному в Італії й Мексіко. Ця книга рекомендується американським студентам в університетах і коледжах.

Всупереч марксистському вченню, професор Когн твердить, що 19 і 20 століття являються епохою націоналізму, розповсюдження і домінування якого в сучасній формі почалося в Европі ще з часів «Руссо й Гердера та з Американської і Французької революцій», поступово охопивши всі інші континенти й народи. Перед згаданими революціями елементи націоналізму також існували в різних народів, але націоналізм був ще в стадії «інкубації». Інкубаційний період почався ще з стародавнього Ізраїлю й Греції. Власне, розглядові періоду «інкубації націоналізму», тобто епохам від античного світу й до французької революції 1789 р., й присвячена ця винятково цікава праця. (Націоналізмові 19 і 20 століть присвячена інша книга — „The Age of Nationalism").

Що ж робить Французьку революцію поворотним пунктом в розвиткові націоналізму? — Це установлення нової форми« групової лояльности». Перед цим людство знало лояльність до роду-племени, у стародавніх греків — до міста-держави, у римлян до імператора і мулті-етнічної держави, в середньовіччя — до церкви, що рухала арміями (Хрестові походи, релігійні війни). Починаючи з Ренесансу, лояльність до династії абсолютного монарха стала витіснювати лояльність до церкви, а саму її субординовано політичним інтересам держави. І щойно в кінці 18 ст. націоналізм появляється в сучасному сенсі, коли лояльність до національности (народу), до її держави й території стала найвищою формою «групової лояльности», замінивши собою або підпорядкувавши собі всі попередні форми лояльности. Цим і було покладено початок «віку націоналізму». („The fixation of man's supreme loyalty upon his nationality marks the beginning of the age of nationalism").

Найменше чотири елементи, остаточно закріплені французькою революцією, стали відрізняти «вік націоналізму» від попередніх епох: 1) відданість королеві, феодалові заступлено відданістю народові-нації. Увагу до королівських дворів і їх культури замінено увагою до життя, мови й мистецтва народу; 2) лозунґи революції — свобода, рівність братерство — стали означати солідарність внутрі нації; 3) культурницький націоналізм минулого перетворився в націоналізм політичний, з домаганням участи в управлінні державою нових кляс, а фактично народу; 4) вперше здійснюється концепція «озброєної нації», за якою і старий, і молодий зобов'язані воювати за інтереси нації, замість колишніх найманих армій.

В цих нових принципах жила «візія» ідеологічних шукань попередників Французької революції Мілтона, Сіднея, Локка, Вольтера, Монтеск'є і Руссо, а згодом також демократична візія Джеферсона, ідеали й боротьба «третього стану». Першим сильним виявом нового напрямку була Американська революція. Вона заманіфестувала нове явище — американський демократичний націоналізм «як видатний приклад не тільки народження нового способу життя, а й націоналізму, як нового способу життя». Американський націоналізм був оснований на двох джерелах: на британській традиції і на «природньому праві» Локка. Джеферсон — «Апостол Американізму» — інтесифікував сильно зростаючу свідомість молодої нації своєї місії.

Сполучуючи Американську революцію з ідеями Европи, Ганс Коґн підкреслює, що американський націоналізм, що сформувався остаточно після революції, дав у свою чергу поштовх до націоналізму в Европі й на інших континентах. Визволення Латинської Америки від Еспанії, повстання в Греції, Бельгії, Польщі тощо, носять сліди її впливів (згадаймо також і слова Шевченка про Вашинґтона). Коґн є ефективним експонентом погляду, що Новий Світ зробив багато для переформування Старого.

Проф. Коґн проводить цікаве розмежування між націоналізмом Західньої Европи, де він був переважно політичного характеру (завдяки ранньому розвиткові буржуазії), і Східною Европою, де він був майже до останнього часу тільки культурницьким, завдяки економічній і соціяльній відсталості сходу. Тут «спочатку це були мрії й надії науковців і поетів, не підтримувані суспільною думкою, яка ще не існувала, і яку науковці та поети пробували створити . . . » Тільки після довгого періоду збудження національної свідомости етнічний аморфний матеріял перетворюється в національність, а національність в націю-державу. Таким чином Східня Европа відстала може більше, як на століття.

Теза Коґна, що націоналізм є домінуючим феноменом сучасної історії і що він „has shaped human thought and society according to its image", являється

важливим викликом марксистській концепції про неминучість торжества комунізму в світі. Той факт, що комунізм в Росії і Китаї по суті став інструментом націоналістичних амбіцій великодержавників підтверджує тезу Когна. Справді, що лишилося сьогодні від гасла «Пролетарі всіх країн єднайтеся!»?

Всеж головною тезою книги Когна є його віра в те, що націоналізм, хоч і є домінуючою силою в наші дні, не є одначе вічним фактором. Він має свої історичні міцні межі. Це тільки переходова форма до вищої, «супернаціональної» форми інтеґрації, до «глибшої свободи». Але це станеться не скоро. Так само, як релігія політично домінувала кілька століть, так само й націоналізм, який за Когном є якби новою формою релігії, буде домінувати ще довго, ще будуть «вперті бої», поки світанок нової вищої інтеґрації прийде. В його приході він не сумнівається. Це означатиме «відполітизування» національности, як це сталося раніше з релігією. Поки це станеться, націоналізм, на відміну від тоталітарного націоналізму, йтиме в парі з свободою, рівноправністю і скріпленням гідности людини, в поєднанні з демократією.

На думку проф. Когна тиранія, деспотизм, тоталітаризм може затримати визволення людства, але не може зупинити його ходу до більшої індивідуальної свободи, відповідальности і загального добробуту. Ідеї не можна зупинити пушками і кордонами.

Книга Когна, що є підсумком його тридцятилітньої праці, заслуговує найвищої оцінки. Вона сполучує знання етапів розвитку окремих народів з широкими поглядами на шляхи всесвітнього розвитку. Вона толерантно відноситься до національно-визвольних рухів всіх народів, зокрема містить окреслення українських політичних прагнень, називаючи Україну колискою цивілізації Сходу Европи. Книга містить велику бібліографію і нотатки (143 стор.), що є додатковим важливим джерелом цінних інформацій. Взагалі це є добра лектура для науковців і політиків і написана блискучим аналітичним стилем.

М. Г. Воскобійник

О. Агапій Гончаренко, *«Споминки»*, Видавництво «Славута» Едмонтон 1965, 19 стор.

Багато літ автори статтів та праць про о. Агапія Гончаренка шукали за його «Споминками», які були видані М. Павликом у Коломиї в 1894 році. Всі ці автори користалися для своїх писань окремими принагідними нотатками які були в журналі «Проґрес», що виходив в Чікаґо, або в праці проф. Сватикова, про о. Агапія, публікованій у збірнику в Парижі 1938 р.

Покійний д-р Я. Чиж, член УВАН, мав нотатки зі «Споминок», які він зробив підчас своєї останньої візити у Львові, ще в 1930-их роках. Жодна бібліотека в Америці їх не мала й, мабуть, ніколи не робилося заходів її придбати, бо тоді було легко дістати потрібні інформації від НТШ у Львові.

Тому для нас було приємно дізнатися, що в Канаді заходяться перевидати ці «Споминки».

Тепер маємо це перевидання, зроблене видавництвом «Славута». Оригінал був збережений на протязі багатьох років дбайливими руками шановної українки, пані Теклі Денис в Сан-Франціско (Каліфорнія), яка особисто знала родину Гончаренків, була не один раз у них на фармі та була присутня при їх похоронах. Вона переслала цю книжечку проф. о. Старчукові в Албертійському університеті, й ось тепер маємо це перевидання.

У ньому всього 19 сторінок, в тому 16 сторінок самого тексту оригіналу, портрет о. Агапія та коротенька передмова від видавництва, де говориться, що «Споминки» передруковані повністю, «зберігаючи особливості мови, але виправляючи тодішній правопис на сучасний»... «передруком «Споминок» відзначається сторіччя приїзду о. Агапія Гончаренка до Америки».

Що ж цінного є в цих «Споминках»?

Отже маємо тепер джерело авторства самого о. Агапія Гончаренка, де є дати з різних моментів його життя, від дитинства до 1893 року, коли «Споминки» були написані. Цими датами, згаданими прізвищами, назвами місцевостей кладеться край численним фантазіям, часом леґендам та просто вигадкам, зокрема шкідливим, коли писання претендують на науковість та ще друкуються в англійській мові, з присвятами видатним особам, як це недавно було зроблено.

Якраз тепер маємо цінне признання від авторитетної особи, директора одного архіву отців єзуїтів. Він пише, що дати переїздів, рухів та йменення чільних осіб з середини минулого століття вражають точністю, тільки транслітерація імен деяких осіб не є точна, але легко розпізнається.

Черговим завданням дослідників життя та праці о. Агапія є підвести базу під усі його дати життя, що почасти вже зробили проф. Сватиков, а в українських статтях д-р Я. Чиж і інж. Л. Биковський. Характеристику того часу дав теж Ю. Гайдар. В англійській мові багато доповнив Том ДеКола (Сакраменто, Каліфорнія).

Нова книжечка видана гарно й шкода тільки, що в ній не має належної критичної передмови, яку б написала особа, що добре ознайомлена з літературою про о. Гончаренка.

Самий текст дуже характерний для писань о. Агапія. Часто є повторення з його статтей в «Аляска Геральд» та в інших виданнях. Тому особливо важливий цей текст, що він не має тих помилок, які є в інтерв'ю, надрукованім в «Окленд Трибюн» в 1913 році. Так само є розходження з записаними або усними переказами різних осіб, що мали розмови з о. Гончаренком за останні 15-20 літ його життя, які були вкриті серпанком суму, розчарувань та глибокими, болючими поразками в його житті. Він був цілком відданий тоді «релігії мученичества», як він називав віру українців. Втрачена була вже надія, що він побачить Україну вільною, для чого він присвятив усе своє життя.

Тяжке було життя о. Агапія на «своїй» фармі-«Україна», обтяженій боргами, де в злиднях жив він зі своєю вірною подругою-дружиною Альбіною. Ніколи не зазнав він добробуту, якого взагалі не шукав, ціле життя готовий помагати іншим.

В «Нью-Йорк Таймс» з 9 травня 1916 року була нотатка про його смерть. Сьогодні в день перевидання його «Споминок» постає питання — чи не можна було б перевести в життя справу перенесення тлінних останків його та дружини з землі бувшої «України»-фарми на загальний цвинтар м. Гейвард, де міська управа готова перебрати опіку над їх могилою та поставити належний пам'ятник.

Щира подяка видавництву «Славута» за цей приємний подарунок для пам'яти о. Агапія Гончаренка, першого українського політичного еміґранта в Америці, який не діждався тільки одного року, щоб бути свідком революції 1917 р. та відновлення Української державности. За цю ідею він боровся все своє життя, від тоді, як 12 листопада 1857 року залишив Київ, щоб почати свій довгий шлях мандрівок, які скінчилися в соняшній Каліфорнії, в горах Гейварду, що так нагадували йому далеку «улюблену Україну... що буде свобідна й незалежна», як він казав 30 березня 1913 р. в інтерв'ю для каліфорнійської преси.

І. Світ

Історіографічні статті Я. Пеленського і Ст. Горака

Pelenski Jaroslaw, *„Soviet Ukrainian Historiography after World War II"*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 12. Nr. 3. S. 373—418. 1964.

Horak M. Stephan, *„Ukrainian Historiography 1953—1963"*. *Slavic Review*, Vol. XXIV. Nr. 2. Pp. 258—272. 1965.

Д-р Я. Пеленський і д-р Ст. Горак помістили обширні огляди української історіографії в наукових чужинецьких журналах і тим самим уможливили ширшому кругові істориків запізнатися із сучасним станом української історичної науки.

Я. Пеленський досліджує розвиток української підсоветської історіографії підчас і після другої світової війни, доказуючи її підневільний стан. Авторові пощастило в хронологічному і тематичному аспектах охопити окремі етапи української підсоветської історіографії, включаючи в свою працю такі підрозділи: період Уфи і партійна критика «буржуазного націоналізму», «з'єднання України з Росією» — фундаментальна концепція советської української історіографії, новий розвиток в советській українській історіографії по XX конгресі комуністичної партії і нові фахові публікації. В окремих частинах статті автор аналізує праці, присвячені Київській Русі, Козацькому періодові, XVIII-XIX століттям і советській добі.

Праця Пеленського робить корисне враження своєю побудовою, змістом і об'ємом. Стисла аналіза історичної літератури дає ясний образ сучасного стану української історіографії під советською владою.

Вдало автор аналізує т. зв. «уфимський період» української історіографії, що характеризується певною лібералізацією в оцінці історичних подій і провідних діячів у зв'язку з німецькою окупацією України. Можливо, що аналіза першого тому «Наукових Записок» Інституту Історії і Археології АН УРСР, побіч згадуваних Пеленським «Нарисів історії України» (1942), принесла б повніше схоплення цього переходового періоду. В першу чергу помічуємо тут нав'язування українських підсоветських істориків до Київської Доби і взагалі до українського патріотизму. В зверненні «До Українського Народу» підписаного українськими істориками і діячами культури, читаємо про «свого безстрашного сина князя київської землі Святослава», про «славного князя Данила Галицького» і цілий ряд інших визначних дія-

чів Козацько-Гетьманської Держави (Наукові Записки, Уфа 1943, кн. 1. ст. 14). Вслід за цим бачимо розпрацювання історичної проблематики українського середньовіччя (М. Ткаченко, С. В. Юшков і інші).

У інших працях, присвячених Хмельницькому і українсько-російським зв'язкам, виразно пишеться, що Хмельницький «відповідно до волі мас, поставив завдання визволити Україну з-під влади польсько-шляхетських окупантів, добитися державної незалежности України» (М. Петровський: З українсько-російського листування 1649 року», *Наукові Записки,* Кн. 1. стор. 164). Також в цьому числі знаходимо посилання на праці М. Грушевського, а це вже було своєрідне новум в підсовєтській дійсності.

На нашу думку такий обширний історіографічний огляд повинен би мати певний вступ про розгром української історіографії в 1930 роках, як підложжя до сучасного стану. Також підрозділ про «Середньовічну Русь» є пропорційно до інших частин закороткий, якщо взяти до уваги совєтську концепцію єдиної руської народности, яка є наріжним каменем сучасної совєтської схеми історії України. У зв'язку з тим деякі оцінки автора праць, присвячених українському середньовіччю, доволі загальникові і проблематичні. Наприклад, студію Шекери «Міжнародні зв'язки Київської Руси» автор збуває короткою заміткою, що вона є „A typical student's work", коли вона заслуговує на особливу увагу і містить цікаві висновки під оглядом методологічним та змістовим. В розділі «Козацький період» зовсім поминено питання початків української козаччини — хоча цією темою займається чимало совєтських істориків. Також закоротка критика праці Голобуцького «Запорожское Козачество». При згадці про його іншу працю «Запорізька Січ в останні часи свого існування» (1961), що була, як згадує Пеленський, писана на основі архівних джерел, треба було зазначити, що ці матеріяли вже були частинно опубліковані 1932 року у праці проф. Н. Д. Полонської Василенко «Майно запорозької старшини». Проте Голобуцький про це не згадує. Дуже скупо випала аналіза економічної історії України в XVIII і XIX ст. (Гуржій та інші), одної з найсильніших ділянок дослідження совєтських істориків. Саме в цитованих автором працях І. О. Гуржія, які, на думку Пеленського. дають «новий джерельний матеріял для соціяльно-економічної історії України XVIII і XIX ст.» (стор. 403), можна знайти не лише зрозумілу суб'єктивність і стандартну совєтську інтерпретацію історично-економічних процесів в Україні, але також користування чужими працями без зазначення джерел (Гуржій описує статистичні таблиці про вивіз товарів і морську торгівлю України з праці С. Підгайця «Хлібний вивіз з чорноморськоазовських портів до 60 рр. XIX ст.» і дуже часто не подає джерела, що є типове для багатьох підсовєтських істориків). Висновки автора майже вповні покриваються із думками проф. О. Оглоблина («Думки про сучасну українську історіографію», 1963); він добачує деякі можливості для підсовєтських українських істориків досліджувати певні ділянки національної історії, які укладаються в «офіційні рямці».

Стаття д-ра С. Горака подає короткий огляд української совєтської історичної літератури за 1953—1963 рр. Наголовок статті, на нашу думку, неточний і мильний. Автор, за малими винятками, не узгляднив здобутків української історіографії у вільному світі. Порівнюючи історіографічні праці професорів Дорошенка і Оглоблина з історіографією Марченка, д-р Горак приходить до висновку, що праця Оглоблина-Дорошенка «ґльорифікує національну боротьбу, ідеалізує українське минуле і, до певної міри, неґує соціяльно-економічні фактори в житті поневоленої нації» (стор. 258). Висновок мильний, якщо взяти до уваги, що проф. О. Оглоблин був одним з творців української історично-економічної школи.

Зрештою йде не про нарис історії України, в якому було б місце на «ґльорифікацію» й «ідеалізацію» минулого, про що пише автор, а про академічний огляд української історіографії з об'єктивною аналізою і оцінкою історичних праць українських істориків.

В статті Горака деякі неточності, з яких згадаємо лише найважливіші. Автор пише, що *Нарис історії України* Д. І. Багалія появився в 1932 році й що це була історична аналіза джерел, а не історіографічна студія (стор. 258). В дійсності праця Багалія появилася в 1928 році. Перший розділ того нарису «Українська історіографія» був присвячений оглядові української історіографії XIX-XX ст., (починаючи з Бантиш-Каменського і Маркевича й кінчаючи 1920-ми роками).

Слід було б зазначити, що зараз не Касименко є директором Інституту Історії АН УССР, а К. К. Дубина (стор. 259). Праця акад. І. Крипякевича над історією Хмельниччини почалася ще задовго до 1939 року — отже вона значно старша Переяславських роковин (стор. 261). Автор подає інформації про збірку*«Документи Богдана Хмельницького»* (Київ 1961), яку склав І. Крипякевич з участю І. Бутича, а не з участю російських істориків (стор. 261, прим. 16). Автор, мабуть, плутає два різні видання — збірку документів *«Воссоединение Украины с Россией»* (тритомове видання за редакцією українських і російських істориків) із збіркою статтей в одному томі *«Воссоединение Украины с Россией 1654-1954»* за редакцією О. І. Барановича і других (стор. 261). Читач має враження, що автор користувався інформаціями « з другої руки», а сам цих публікацій не бачив. В історіографічних працях належить точно подавати бібліографічні дані.

Тематично стаття Горака покривається в значній мірі з працею Пеленського, лише з тою різницею, що попередня праця набагато основніша і більш аналітична. Дуже шкода, що автор навіть у примітці не згадав про перевидання *Історії України-Руси* Грушевського, українське видання *Історії Русів,* видання джерел до історії України Римським Науковим Осередком, Енциклопедію Українознавства і УРЕ і, вкінці, важні історичні монографії, що появилися в Европі і Америці за 1953-1963 роки.

Добре, що автор згадав коротко про періодизацію української історії з наголосом на період Київської Русі (стор. 272), який дуже часто представлений на сторінках «Слявік Ревю» в тенденційному світлі.

Не зважаючи на деякі прогалини в рецензованих статтях, з вдоволенням відмічуємо співпрацю українських істориків молодшого покоління в чужомовних наукових журналах і актуалізацію проблем української історіографії на міжнародному форумі.

ЛРВ

Хроніка

ВИДАВНИЦТВА І ВИДАННЯ

• Українське Історичне Товариство започаткувало видання серії «Історичні студії». Як перший випуск появилася праця Л. Винара „Ukrainian Kozaks and the Vatican in 1594" (Ню-Йорк – Мюнхен. 1965. 16 стор.). Рівночасно плянується видання серії історичних монографій в українській і інших мовах. В першій серії заплянованно видання коротших історичних студій, у другій серії видання історичних монографій.

• Наступне число «Українського Історика» присвячується Михайлові Грушевському в 100-ліття його народження. УВАН і НТШ плянує відзначити ці великі роковини виданням Збірників і науковими конференціями.

• Східньо-Европейський Дослідчий Інститут ім. В. К. Липинського у Філядельфії (Голова Наукової Ради – проф. д-р О. Оглоблин, Директор – Ред. Є. Зиблікевич) видає 4-х томовий корпус джерел для історії України 1914–1920 рр., зібраних в австрійських державних архівах О. Проф. Теофілем Горникевичем, який є редактором цього важливого видання. Перший том вже друкується. В наступному числі «У.І.» буде подано докладніші відомості про діяльність цього Інституту.

• Американський «Институт по изучению СССР» в Мюнхені у серії «Исследований и материалов» видав цінну монографію проф. д-ра М. О. Міллера *Первобытный период в истории Нижнего Днепра* (до появления железа), (Мюнхен, 1965. Стор. 415).

• Інститут Історії АН Української РСР і Архівне Управління при Раді міністрів УРСР видали велику збірку документів з архівів Польщі – *Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.* (Київ, 1965. Стор. 825). Документи подано в мові оригіналів, але переклад зроблено російською мовою.

• В восьмому числі „Zeszyty Historyczne" (Париж, 1965. Стор. 181–186) поміщено два недруковані листи Головного Отамана Симона Петлюри до маршала Ю. Пілсудського. Листи датовані 2. VIII. 1919 і 17. VII. 1920 рр.

• В сьомому числі Українського Історичного Журналу за 1965 рік поміщено статтю московського історика проф. В. К. Яцунського «Про створення історичного атласа України» (ст. 30–34). Автор пропонує опрацювання і видання історичного атласа України, в якому було б представлено розвиток населення, території, господарства, культури та тематику політичної історії. Цю ініціятиву слід привітати – хоча треба зазначити, що советські українські історики не спромоглися самі порушити це питання, Атлас, на думку Яцунського, повинен поділятися на дві частини – «дожовтневу» і «радянський період».

• Слід відмітити, що *Український Історичний Журнал* у Києві став місячником. Із позитивів його можна згадати впровадження частини, в якій друкуються історичні джерела (Львівський літопис). Проте більшість матеріялів в журналі становлять публіцистично-пропа-

гандивні матеріяли Інституту історії партії Ц.К. К.П. України. — які не мають нічого спільного з історичною наукою.

• Академія Наук УРСР, Інститут Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії ім. М. Т. Рильського і Державна Публічна Бібліотека видали, за головною редакцією проф. П. М. Попова, збірник *«Книга і друкарство на Україні»* (Київ, 1965, стор. 314). Авторами окремих розділів були: П. М. Попов, О. О. Сидоров, Г. І. Коляда, Я. Д. Ісаєвич, О. В. Молодчиков. Праця видана на гарному папері з численними ілюстраціями. Дивно, що автори наново намагаються легалізувати легенду про добровільний виїзд І. Федорова з Москви «за згодою московського уряду» (стор. 28) — коли сам Федоров в колофоні до Львівського Апостола, стверджував цілком протилежне. Також зовсім проминуто період галицького, буковинського і закарпатського друкарства по Першій Світовій війні, наголошуючи лише період «української радянської книги» (1917–1964). Не зважаючи на деякі тенденційні насвітлення у зв'язку з т. зв. «великобратнім» впливом Московщини на розвиток українського друкарства — цей збірник вносить чимало нового в досліди історичного розвитку українського друкарства і книги. Низький тираж цього збірника (всього 1250 прим.)ще раз свідчить про обмеження і спеціяльну політику московського комуністичного уряду супроти поширення українських наукових видань.

• Накладом Українсько-Видавничої Спілки в Чікаґо появилися спогади Ярослава Гайваса *Коли кінчалася епоха* (Чікаґо 1964, стор. 143) в якій автор описує події 1940-их років, зокрема участь ОУН в розбудові національного життя Великої України в 1941-44 роках.

• Накладом Братства Кол. Вояків Української Національної Армії появилася праця Зенона Зеленого *Українське юнацтво в вирі другої світової війни*. Попереджена ця праця передмовою проф. Володимира Кубійовича.

• В Українській Вільній Академії Наук в Німеччині появилася праця проф. д-р Н. Полонської-Василенко «Запоріжжя 18 стол. та його спадщина», т. І, виданням Дніпрової Хвилі, Мюнхен, 1965 397 стор. з показником імен і топографічних назв.

• Заходами і за редакцією Андрія Грегоровича перевидано *Автобіографію* Михайла Грушевського і його статтю «Звичайна Схема» «русскої» історії і справ раціонального укладу історії східнього слов'янства» (в англійській мові).

Перше видання фірмує Українське Студентське Об'єднання в Торонті (Торонто 1965, стор. 16). Це факсіміле з рідкого видання автобіографії Грушевського, яка була надрукована в 1906 р., накладом 50 примірників.

Друге видання фірмує УВАН в Канаді (Вінніпеґ 1965, стор. 24). Крім статті Грушевського поміщено вибрану бібліографію праць Грушевського, як також історіографічні статті про нього. Брошури видано на доброму папері і задовільною друкарською технікою.

• АН УРСР Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні видав у серії актових документів і грамот *«Актову Книгу Житомирського Міського Уряду кінця XVI ст.* (Київ 1965, стор. 190). Підготував до видання цю цінну збірку М. К. Бойчук. Актова книга охоплює роки 1582-1588.

• Накладом Українського Католицького Університету в Римі появився перший том обширної праці проф. Миколи Чубатого *Історія Християнства на Русі-Україні* (Рим 1965, стор. 816). Перший том охоплює час від початків християнства на українських землях до 1353 ро-

ку. Історія базована на багатому історичному джерельному матеріялі.

• Наукове Т-во ім. Шевченка видало *Хроніку* НТШ за 1963 рік (видання появилося в 1965 р., але датоване 1963). Хроніка охоплює діяльність членів НТШ в Америці, Европі, Канаді і Австралії.

• Накладом Української Канадської Дослідчої Фундації за редакцією С. Григоровича, видано спогади Михайла Лучковича „A Ukrainian Canadian in Parlament" Toronto 1965, 128 p.). В джерельному додатку до спогадів знаходимо передруки важливих дебат в канадському парляменті, які відносяться до українських емігрантів в Канаді.

• Заплясовано видати творчу спадщину Павла Грицака. Збірник буде складатися із вибраних праць покійного історика, статтей про його життя і творчість і бібліографії. Редакційна Колегія Збірника (І. Л. Рудницький, М. Лабунька і Л. Винар) надіється видати цей Збірник з рамені УВАН в 1966 році. Побажання і завваги відносно запляснованого видання можна надсилати на адресу нашої Редакції.

• Накладом Колумбійського Університету появилася обширна праця проф. Юрія Шевельова *„A Prehistory of Slavic Historical Phonology of Common Slavic"*. (1965).

• Видавництво „University Microfilm, inc." в Мічиґані, яке спеціялізується в зераксових відбитках, в своюму каталозі із 1965 року подає такі видання: Дмитро Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті* (Харків: 1928. ціна: $ 1.10), Дмитро Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні* (Прага: 1931, $ 9.60), *Філософія Ю. С. Сковороди* (Варшава: 1934, $ 11.10), М. Грушевський, *Очерк історії Кіевської землі від смерти Ярослава до кінця XIV ст.*, (Київ: 1906. $ 19.05), *Очерк історії українського народу* (Ст.-Петербург: 1906. $ 18.90), *Із польсько-українських відношень в Галичині* (Ст. Петербург: 1907. $ 3.00). Дмитра Яворницького, *Історія запорозьких козаків* (Ст. Петербург: 1892-97 в трьох томах, $ 71.30). Крім того можна замовити *Ювілейний Збірник на пошану акад. М. Грушевського* (Київ: 1928. $ 47.05) і *Ювілейний Збірник на пошану акад. Дм. Багалія.* Слід зазначити, що українські професори і бібліотекарі в американських і канадійських університетах можуть через це видавництво замовляти старі українські видання для своїх бібліотек і тимсамим причинитися до перевидання важливих історичних праць.

• Українське Історичне Т-во започаткувало видання серії «Історичні студії». Як перший випуск появилася праця Л. Винара „Ukrainian Kozaks and the Vatican in 1594" (Нью Йорк-Мюнхен: 1965, 16 стор.). Рівночасно плянується видання серії історичних монографій в українській і інших мовах. В першій серії запляновано видання коротших історичних студій, в другій серії історичних монографій обширніші історичні праці.

• В березневому числі „The New Review" (Ч. 1. 1965, стор. 44-53) появилася праця д-ра Марка Антоновича „Comparative Notes on the Earliest Slavic Chronicles" в якій автор порівнює польські, чеські і українські середньовічні хроніки.

• В „Slavic Review" (Ч. 2, 1965, стор. 258-272) видруковано працю д-ра Ст. Горака „Ukrainian Historiography, 1953-63" із коротким оглядом української підсовєтської історіографії.

ІНСТИТУЦІЇ, З'ЇЗДИ, КОНФЕРЕНЦІЇ

• У висліді кореспонденційного голосування на членів дирекції Історично-Філософічної Секції НТШ вибрано: проф. д-р Володимир Кубійович — директор, проф. д-р Ол. Оглоблин — заступник директора (ЗДА), проф. д-р В. Ю. Кисілевський — заступник директора (Канада), о. д-р А. Г. Великий — заступник директора (Европа), проф. д-р Ю. Старосольський — заст. дир. (ЗДА). Науковим секретарем залишився проф. д-р В. Янів. Вирішено, що Секція буде й надалі пов'язана адміністративно із НТШ в Европі, а точніше із Сарселем, де перебуває директор і секретар. Дирекція Секції повідомила членство, що бажає відновити видавання чужомовних «просідінґс», а також продовжувати видання Збірників Секції. Наступний Збірник буде присвячений пам'яті пок. проф. О. Я. Шульгина. На 1966 рік плянується ширше відзначення 100-ліття народження М. Грушевського.

Управа УІТ і Редакційна Колегія У. І. вітає нову Управу Секції і бажає успіхів в праці.

• У XII Міжнародному Конґресі Історичних Наук, що відбувся у Відні, взяло участь сім українських дослідників: д-р Лев Білас (Гамбурґ), д-р Ігор Каменецький (ЗДА, представник УІТ), д-р Т. Мацьків (ЗДА), д-р Б. Осадчук (Берлін), проф. П. Феденко (Мюнхен), д-р Ярослав Рудницький (Канада), д-р І. Л. Рудницький (ЗДА). Істориків УССР репрезентував проф. К. Дубина, директор Інституту Історії АН УРСР (Київ).

• Українська Вільна Академія Наук у ЗДА започаткувала свій академічний рік засіданням Історичної Секції, що відбулося 2 жовтня 1965 із доповіддю д-ра І. Л. Рудницького про XI Міжнародний Історичний Конґрес у Відні.

Президент УВАН у ЗДА проф. Олександер Архімович у свойому вступному слові повідомив, що листопад-грудень цього року є ювілейними місяцями з огляду на 20-річчя заснування УВАН в Авґсбурзі та 15-річчя діяльности УВАН в ЗДА.

14 листопада відбулася в Нью Йорку спільна ювілейна конференція УВАН у ЗДА і Канаді з доповідями проф. О. Архімовича «Українська Вільна Академія Наук в її історичному розвитку» і проф. Я. Рудницького, президента УВАН в Канаді, на тему «Культурна асиміляція чи інтеґрація української діяспори та роля української науки».

• Заходами Комісії Реґіональних Дослідів і Публікацій НТШ та Ради Представників Реґіональних Комітетів, відбулася 18 вересня 1965 в Нью Йорку конференція при участі біля сорока реґіональних представників. Конференцію відкрив голова Комісії проф. В. Лев, який з'ясував проблеми реґіоналістики і реґіональних публікацій. З черги проф. М. Соневицький виголосив доповідь про реґіональні видання в УССР, а проф. Б. Загайкевич познайомив учасників із новими реґіональними виданнями. Вирішено продовжувати видання реґіональних збірників в «Українському Архіві» НТШ. Зокрема слід звернути увагу на незадовільні реґіональні досліди в УРСР, що тепер публікуються у формі «Історії міст і сіл УРСР».

• В УВАН у Канаді у Вінніпеґу 3 жовтня 1965 відбулася доповідь д-ра М. Марунчака (член УІТ) н. т. «Історія української літератури в Канаді». Доповідач дату україн-

ської канадської літератури відносить до кінця XIX ст. Всупереч прийнятій думці про 1908 рік, коли появилася збірка віршів Т. Федика. 9 жовтня відбувся вечір присвячений пам'яті проф. Дмитра Антоновича. Пані О. Войценко зробила доповідь про хронологію життя і творчости Д. Антоновича, громадсько-політичного діяча, міністра УНР і голови дипломатичної місії в Італії та визначного історика українського мистецтва. Доповідь про Д. Антоновича, як мистецтвознавця виголосила М. Рудницька. Своїми спогадами про Д. Антоновича поділилися Я. Рудницький, М. Боровський, М. Садовський і І. Янішевський.

• В днях 9-10 жовтня в Торонті відбулася наукова конференція НТШ. Із історичної проблематики виголошено слідуючі доповіді: І. Кейван: «Перші друковані книги на Україні та їх уформлення», П. Мельник: «Державні зв'язки України з Німеччиною в 1918 році», Д. Штогрин: «Київська академія – до 350-річчя її існування».

• 30 жовтня 1965 р. в Торонті відбулася «Українська історична конференція» з рамени Союзу Українських Студентських Товариств в Канаді. Конференцію відкрив Голова Союзу мґр. Андрій Григорович, який рівночасно був її головним організатором. Відчитано слідуючі доповіді: Андрій Григорович: Михайло Грушевський – людина і міт; Теодор Мацьків: Звіт із 12 Міжнароднього Конґресу Істориків у Відні; Олександер Оглоблин: Совєтська історіографія; В. Ю. Кисілевський: Аспекти української канадійської історії.

• В Домі української науки в Мюнхені 17 грудня 1965 р. відзначено святочними сходинами Ювілей 80-річчя з дня народження єврейського вченого проф. Соломона І. Ґольдемана. На сходинах були виголошені доповіді: М. Добрянський – Євреї на Україні перед І світовою війною; Б. Кордюк – Біографія Ґольдемана; В. Стахів – за активну поставу до українсько-єврейських взаємин.

• Президія Головної Ради НТШ повідомила, що згідно із рішенням членства НТШ – Кардинала і Верховного архиєпископа Йосифа Сліпого номіновано почесним членом НТШ. В НТШ Кир Йосиф є дійсним членом історично-філософічної секції ще з 1930 року.

• В 1966 році Український Вільний Університет відзначає своє 45-ліття. У зв'язку з цим в «Українському Історику» будуть поміщені деякі праці про розвиток і діяльність УВУ.

• В днях 1-4 червня в Києві відбулася друга республіканська наукова конференція, присвячена архівознавству і історичним допоміжним наукам. Останніми часами в УССР звернено деяку увагу на допоміжні історичні науки в «Науково-інформаційному бюлетені Архівного Управління УРСР», а також в окремих збірниках.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Обіжний лист, 1. XII. 1965

1. Членство

Під сучасну пору УІТ нараховує 104 члени.

Товариство об'єднує істориків, дослідників допоміжних історичних наук і активних прихильників української історичної науки.

Кожний кандидат до УІТ має надіслати свій життєпис і, якщо можливо, бібліографію своїх праць. Остаточне затвердження кандидатури належить Президії УІТ.

2. Управа

До Управи УІТ кооптовано д-ра О. Вінтоняка з Мюнхену, який рівночасно є представником «Українського Історика» на Европу.

3. Нова клітина УІТ

24 жовтня 1965 в Мюнхені створено першу клітину УІТ в Европі. Вибрано слідуючу Управу: проф. д-р Наталія Полонська-Василенко — голова, проф. д-р Ігор Каменецький — заст. голови, д-р Олекса Вінтоняк – секретар.

4. Утворення Статутової Комісії

Президія покликала до життя Статутову Комісію УІТ у такому складі: д-р Л. Винар, д-р О. Домбровський, д-р П. Ісаїв, д-р І. Каменецький, д-р В. Ю. Кисілевський.

У короткому часі буде виготовлений і розісланий членству проєкт статуту УІТ.

5. Членська вкладка

Річна вкладка для членів в ЗДА і Канаді виносить $ 10.00, для членів з Европи і інших частин світа $ 6.00. Річна вкладка включає також передплату «Українського Історика» (У.І.Т.).

Просимо усіх членів надсилати свої вкладки на 1966 рік. Тих, хто має заборгованість за 1965 – просимо ліквідувати її в найближчому часі.

6. Наші видання

Офіційним органом УІТ є «Український Історик». Нове оформлення журналу і збільшення його об'єму – збільшили кошти друку У. І.

Просимо кожного члена приєднати бодай одного передплатника і тимсамим спричинитися до розбудови нашого журналу і до зацікавлення ширшого кола громадянства проблемами української історії. Нове число У. І, (ч. 3-4 за 1965) є вже в друку і появиться у короткому часі.

Всіх членів просимо надсилати до хроніки У. І. інформації про свою наукову працю і видання.

Наше Товариство започаткувало видання нової серії *«Історичні студії»*. Перший випуск цеї серії, праця Л. Винара *Укранські козаки і Ватикан в 1594 р.* (англомовне видання) був розісланий безплатно нашому членству (наклад майже вже вичерпаний).

Окрім того плянується серію *«Історичні монографії»*, призначену для широких історичних студій.

7. Меценатство «Українського Історика»

Беручи до уваги розбудову У. І., просимо наших членів приєднувати нових меценатів журналу.

Меценатом може стати кожна особа, яка зложить щорічний даток не менше $ 10.00, або установа не менше $ 20.00. Вш. меценатів 1965 року просимо надсилати свої датки на 1966 рік.

Всі завваги відносно діяльности УІТ, ділове листування і матеріяли до У. І. просимо надсилати на нову адресу Секретаріяту УІТ

„THE UKRAINIAN HISTORY“
P. O. BOX 261
BOWLING GREEN, OHIO 43402

ВІД СЕКРЕТАРІЯТУ УІТ

1. Просимо усіх членів і кандидатів до УІТ, які ще до тепер не надіслали своїх біографій – в найкоротшому часі їх надіслати.

Також просимо надіслати, якщо можливо, бібліографію своїх друкованих і недрукованих праць.

2. Просимо надсилати до Архіву УІТ по одному примірнику своїх публікацій. В Архіві зберігаються рівнож біо-бібліографічні матеріяли нашого членства.

ВІД РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Вельмишановні Меценати, Передплатники і Читачі «Українського Історика»!

Стоїмо перед черговим нашим завданням розбудови «Українського Історика», як репрезентативного журналу української історичної науки у вільному світі.

В Україні постійно зміцнюється русифікаційний процес і тиск комуністичного режиму, які унеможливлюють свобідний розвиток науки, а головно історичних дослідів. Український Історичний Журнал, який появляється в Києві, своїм змістом наглядно засвідчує цю задушливу ідейно-політичну атмосферу, в якій історична наука відіграє ролю служки комуністичної партії.

Тому на нас лежить обов'язок продовжувати кращі традиції української історіографії і видавати репрезентативний журнал — трибуну вільної української історичної науки.

Жертвенна і наполеглива праця наших співробітників уможливила нам видавати «Українського Історика» на відповідному поземі. Ідучи на зустріч нашим читачам, ми змінили формат журналу на книжковий. Тепер хочемо розбудувати наше видання і збільшити об'єм журналу.

Саме тому звертаємося до Вас з горячим закликом допомогти нам вдержати і розбудувати «Український Історик».

В першу чергу просимо наших Вш передплатників в якнайкоротшому часі відновити передплату на 1966 р., а післяплатників вирівняти залеглости за 1965 рік. Просимо не утруднювати нам адміністративної праці численними пригадками залеглостей і сповнити своє зобов'язання супроти журналу.

Вш. меценатів просимо надсилати добровільні пожертви, які уможливлять розгорнути нам кращу діяльність.

Чергове число «Українського Історика» — присвячуємо Михайлові Грушевському. Бажаємо гідно відзначити 100-ліття народження нашого найвизначнішого історика, який дав міцну основу під дальший розвиток української нації.

Рік 1966 — є ювілейним роком Михайла Грушевського в якому мусимо подвоїти наші зусилля, нашу працю і причинитися до дальшого розвитку української історичної науки у вільному світі.

Тому просимо Вас допомогти нам в праці і не відмовити своєї пожертви на видавничий фонд «Українського Історика».

Надіючися на Ваше зрозуміння і прихильність, наперід складаємо Вам щиру подяку.

Редакція «Українського Історика»

*

Збірне Меценатство «Українського Історика»

Меценатом нашого журналу може стати кожна особа, яка зложить щорічний даток не менше $ 10.00, або установа не менше $ 20.00.

Слідуючі особи стали меценатами У. І.: Український Банк «Парма Сейвінґс» – $ 25.00; мґр. М. Добрянський (Мюнхен) – 50 Н.М., В. Захаркевич (Монтреаль) – $ 11.00. По $ 10.00: проф. Наталія Климкевич (Міямі, Флор.), д-р Ілля Карапінка (Н. Й.).

*

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД

Д-р В. Мацяк (Мюнхен) – $ 5.00, д-р Михайло Демянів (Пфорцгайм, Нім.) – $ 8.50, О. Старух (Філядельфія) – $6.00, проф. О. Бережницький (Бофало) – $ 2.50, ред. І. Проць (Берлін) – $1.00, М. Кавка (Клівленд) $ 1.00, Е. Санківська (Німеч.) $ 1.00, д-р Кушніренко (Вашінґтон) $ 1.00.

Збіркова листа п. В. *Бондаренка* (Англія). Жертвували: В. Бондаренко 1 фунт, А. Ясельський – 1.00 ф., О. Болтон – 1.00 ф.

По 5 шілінґів: проф. В. Шаян, К. Сташук, М. Стегній, П. Гаврильчак, З. Д., В. Микула, Константин Зеленко, М. Тарнавский, Л. Пономаренко, О. Філіпчук.

Збіркова листа п. *Чеслава Міщука* (Австралія). Жертвували: Чеслав Міщук – 1.00 ф., Юрій Борець – 10 ш., Михайло Василинка – 10 ш., Остап Лісовець – 10 ш., Іван Калічинський – 10 ш., Олександер Коцко – 10 ш., М. Кулик – 10 ш., Омелян Бучацький – 10 ш., П. Середюк – 4 ш., Михайло Чопак – 6 ш., Т. Побігушка – 5 ш., В. Рудко – 2 ш., В. Наконечний – 2 ш., А. Данилюк – 4 ш., І. Полохач – 2 ш., І. Александрів – 2 ш. (Разом 5 Ф. і 17 ш. австралійських).

Найщиріше дякуємо за добровільні датки. Просимо Вш. Меценатів із 1965 року надсилати свою річну пожертву на 1966 рік.

Адміністрація «Українського Історика»

ЗМІСТ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» ЗА 1963—1965

Марко Антонович: Історичні концепції А. Свидницького (2-3).
Леонід Бачинський: Володимир Дорошенко (1).
Лев Биковський: Юрій Іванович Липа (2-3, 4, 5-6).
Богдан Винар: До питання координації наукової праці (1), Євген Ґловінський (4), Володимир Тимошенко (7-8).
Любомир Винар: Проблема періодизації козацької доби (1), Початки українського реєстрового козацтва (2-3), Олександер Петрович Оглоблин (4), Огляд історичної літератури про початки української козаччини (5-6, 7-8).
Олександер Домбровський: З перспективи 25-річчя (2-3), Актуальні постуляти на відтинку української історичної науки (4), За нову схему підручників античної історії (4), Українська Вільна Академія Наук у США (7-8).
Василь Дубровський: Сучасний Азербайджан з советського погляду (1, 2-3), Спогад про проф. М. Н. Петровського (2-3), Мій учитель – проф. М. Г. Максимович (4), Василь Лянскоронський (7-8).
Ігор Каменецький: Стан дослідів публікацій в ділянці історії німецької окупації України (4, 5-6), XII Міжнародний конґрес історичних наук у Відні (7-8).
Михайло Ждан: Україна і Золота Орда (4).
Володимир Ю. Кисілевський: Статистичний опис Галичини з 1840 року (5-6).
Роман О. Климкевич: Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство (1), Герби і печаті міст Підляшша (2-3, 4), Герби Підляшша і Полісся 5-6, 7-8).
Франко Б. Корчмарик: Теорія Москви, як III Риму та утворення Московського Патріярхату (2-3).
о. Іриней Назарко: Український історичний осередок в Римі (4), Знаменне письмо козаків до папи римського (5-6).
Олександер Оглоблин: Завдання української історіографії на еміґрації (1), Михайло Грушевський і українське національне відродження (2-3) Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року (5-6, 7-8).
Ярослав Пастернак: Михайло Олександрович Міллер (4), Підводна археологія (7-8).
Наталія Полонська-Василенко: До історії України XIX століття (4, 5-6), Сторінка спогадів: Український Вільний Університет (7-8).
Михайло Тимків: До проблеми фінансування української вільної науки (4).
Михайло Шляхтиченко: До історії Директорії Української Народної Республіки (5-6, 7-8).

З АРХІВУ

Любомир Винар: Декілька недрукованих листів І. Борщака (1).
Любомир Винар: Недрукований лист д-ра Ст. Барана про Президента Петрушевича (2-3).
Марко Антонович: Недрукований лист проф. Андрія Яковліва (4).
Марко Антонович: Неопублікований лист О. Я. Кониського (5-6).
Олександер Оглоблин: З недрукованих листів Дмитра Дорошенка (7-8).

ОГЛЯДИ — РЕЦЕНЗІЇ

М. Антонович: М. Ю. Брайчевський, Коли і як виник Київ (2-3).
Л. Биковський: Соломон Ґольдеман, Жидівська національна автономія на Україні 1917-1920. (5-6).
Б. Винар: Nicholas L. Fr. Chirowski, Old Ukraine. Its Socio-Economic History Prior to 1781 (2-3).
І. О. Руржій, Розвиток товарного виробництва і торговлі на Україні (4).
Л. Винар: Олександер Оглоблин, Думки про сучасну советську історіографію (1).
N. Polonska-Wasylenko, Ukraine-Rus and Western Europe in 10th-13th Centuries (4).
М. Гаврилюк, Бібліографія праць Є. Онацького, Євген Онацький, По похилій площі (5-6).
М. І. Марченко, Українська історіографія (7-8).
Jaroslaw Pelenski, „Ukrainian Historiography after World War II".
Stephan M. Horak, „Ukrainian Historiography 1953-1963" (7-8).
М. Г. Воскобійник: Hans Kohn, The Idea of Nationalism (7-8).
О. Домбровський: М. Чубатий, Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй (4).
М. Ждан: М. Н. Тихомиров, Источниковедение истории СССР (1).
Jan Dlugosz, Roczniki czyli Kroniki Slawnego Królestwa Polskiego (1).
І. П. Крипякевич, Джерела з історії Галичини в період феодалізму (2-3).
А. І. Генсьорський, Галицько Волинський Літопис (2-3).
І. М. Шекера, Міжнародні зв'язки Київської Руси (5-6).
Український Історичний Журнал, Київ 1964, чч. 1-6.
І. Каменецький: Yaroslaw Bilinski, The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II. (5-6).
В. Ю. Кисілевський: М. Марунчак, Студії до історії українців Канади (5-6).
О. Оглоблин: Theodor Mackiw, Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen (7-8).
Н. Полонська-Василенко: Л. Винар, Андрій Войнаровський (1).
І. Світ: W. Luciw & Th. Luciw, Ahapius Honcharenko and the Alaska Herald; Tom De Cola, Agapius Honcharenko (2-3).
«Споминки» о. Агапія Гончаренка (7-8).
О. Соколишин: Збірник на пошану українських учених знищених Москвою, ЗНТШ т. 17 (4).
М. Фляк: Vladimir Kaye, Early Ukrainian Settlement in Canada 1895-1900 (4).

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla“
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

На Францію:

Mr. A. Joukovsky
55, Rue des Pyrenes
Paris 20 e, France

Великобрітанія:

Mr. W. Bondarenko
78 Kensington Park Road
London W. 11
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Dr. M. Antonovych
3804 Oxford Ave
Montreal 28, Que.
Canada

Альберта:

Mr. Nicholas Flak
10107 — 142 St.
Edmonton, Alberta
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Британська Колюмбія:

Dr. M. Huculak
4519 West, 9th St.
Vancouver 9, B. C.
Canada

Онтаріо:

Mr. Andrew Gregorovich
239 Chaplin Crescent
Toronto, Ont., Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N. Y.

Філядельфія:

Dr. P. Isaiw
4117 N. Franklin St.
Philadelphia 40, Pa.

Чікаґо:

Mr. Antin Kushchynskyi
2100 W. Chicago Ave.
Chicago 22, Ill.

Дітройт:

Mr. J. Zubal
5115 Harold Ave.
Detroit 12, Mich.

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Мейплевуд:

Mr. Ihor Zielyk
25 Peach Tree Rd.
Maplewood, N. J. U. S. A.

Австралія:

Mr. C. Mishchuk
12 Victory Street
Belmore, New South Wales
Australia

Головне представництво «Українського Історика»:

„The Ukrainian Historian“
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio, 43402, USA

Увага: Всі представники нашого журналу уділюють інформації про членство в Українському Історичному Товаристві.